

*Smaakverandering in de negentiende eeuw*

A large group of people, including men, women, and children, are posed in front of a brick building with arched doorways. The women are dressed in long, light-colored dresses and hats, typical of the late 19th century. Several children are in strollers. The scene is outdoors on a paved street.

1871  
 1872  
 1873  
 1874  
 1875  
 1876  
 1877  
 1878  
 1879  
 1880  
 1881  
 1882  
 1883  
 1884  
 1885  
 1886  
 1887  
 1888  
 1889  
 1890  
 1891  
 1892  
 1893  
 1894  
 1895  
 1896  
 1897  
 1898  
 1899  
 1900  
 1901  
 1902  
 1903  
 1904  
 1905  
 1906  
 1907  
 1908  
 1909  
 1910  
 1911  
 1912  
 1913  
 1914  
 1915  
 1916  
 1917  
 1918  
 1919  
 1920  
 1921  
 1922  
 1923  
 1924  
 1925  
 1926  
 1927  
 1928  
 1929  
 1930  
 1931  
 1932  
 1933  
 1934  
 1935  
 1936  
 1937  
 1938  
 1939  
 1940  
 1941  
 1942  
 1943  
 1944  
 1945  
 1946  
 1947  
 1948  
 1949  
 1950  
 1951  
 1952  
 1953  
 1954  
 1955  
 1956  
 1957  
 1958  
 1959  
 1960  
 1961  
 1962  
 1963  
 1964  
 1965  
 1966  
 1967  
 1968  
 1969  
 1970  
 1971  
 1972  
 1973  
 1974  
 1975  
 1976  
 1977  
 1978  
 1979  
 1980  
 1981  
 1982  
 1983  
 1984  
 1985  
 1986  
 1987  
 1988  
 1989  
 1990  
 1991  
 1992  
 1993  
 1994  
 1995  
 1996  
 1997  
 1998  
 1999  
 2000  
 2001  
 2002  
 2003  
 2004  
 2005  
 2006  
 2007  
 2008  
 2009  
 2010  
 2011  
 2012  
 2013  
 2014  
 2015  
 2016  
 2017  
 2018  
 2019  
 2020  
 2021  
 2022  
 2023  
 2024  
 2025  
 2026  
 2027  
 2028  
 2029  
 2030  
 2031  
 2032  
 2033  
 2034  
 2035  
 2036  
 2037  
 2038  
 2039  
 2040  
 2041  
 2042  
 2043  
 2044  
 2045  
 2046  
 2047  
 2048  
 2049  
 2050  
 2051  
 2052  
 2053  
 2054  
 2055  
 2056  
 2057  
 2058  
 2059  
 2060  
 2061  
 2062  
 2063  
 2064  
 2065  
 2066  
 2067  
 2068  
 2069  
 2070  
 2071  
 2072  
 2073  
 2074  
 2075  
 2076  
 2077  
 2078  
 2079  
 2080  
 2081  
 2082  
 2083  
 2084  
 2085  
 2086  
 2087  
 2088  
 2089  
 2090  
 2091  
 2092  
 2093  
 2094  
 2095  
 2096  
 2097  
 2098  
 2099  
 2100  
 2101  
 2102  
 2103  
 2104  
 2105  
 2106  
 2107  
 2108  
 2109  
 2110  
 2111  
 2112  
 2113  
 2114  
 2115  
 2116  
 2117  
 2118  
 2119  
 2120  
 2121  
 2122  
 2123  
 2124  
 2125  
 2126  
 2127  
 2128  
 2129  
 2130  
 2131  
 2132  
 2133  
 2134  
 2135  
 2136  
 2137  
 2138  
 2139  
 2140  
 2141  
 2142  
 2143  
 2144  
 2145  
 2146  
 2147  
 2148  
 2149  
 2150  
 2151  
 2152  
 2153  
 2154  
 2155  
 2156  
 2157  
 2158  
 2159  
 2160  
 2161  
 2162  
 2163  
 2164  
 2165  
 2166  
 2167  
 2168  
 2169  
 2170  
 2171  
 2172  
 2173  
 2174  
 2175  
 2176  
 2177  
 2178  
 2179  
 2180  
 2181  
 2182  
 2183  
 2184  
 2185  
 2186  
 2187  
 2188  
 2189  
 2190  
 2191  
 2192  
 2193  
 2194  
 2195  
 2196  
 2197  
 2198  
 2199  
 2200  
 2201  
 2202  
 2203  
 2204  
 2205  
 2206  
 2207  
 2208  
 2209  
 2210  
 2211  
 2212  
 2213  
 2214  
 2215  
 2216  
 2217  
 2218  
 2219  
 2220  
 2221  
 2222  
 2223  
 2224  
 2225  
 2226  
 2227  
 2228  
 2229  
 2230  
 2231  
 2232  
 2233  
 2234  
 2235  
 2236  
 2237  
 2238  
 2239  
 2240  
 2241  
 2242  
 2243  
 2244  
 2245  
 2246  
 2247  
 2248  
 2249  
 2250  
 2251  
 2252  
 2253  
 2254  
 2255  
 2256  
 2257  
 2258  
 2259  
 2260  
 2261  
 2262  
 2263  
 2264  
 2265  
 2266  
 2267  
 2268  
 2269  
 2270  
 2271  
 2272  
 2273  
 2274  
 2275  
 2276  
 2277  
 2278  
 2279  
 2280  
 2281  
 2282  
 2283  
 2284  
 2285  
 2286  
 2287  
 2288  
 2289  
 2290  
 2291  
 2292  
 2293  
 2294  
 2295  
 2296  
 2297  
 2298  
 2299  
 2300  
 2301  
 2302  
 2303  
 2304  
 2305  
 2306  
 2307  
 2308  
 2309  
 2310  
 2311  
 2312  
 2313  
 2314  
 2315  
 2316  
 2317  
 2318  
 2319  
 2320  
 2321  
 2322  
 2323  
 2324  
 2325

# Alkmaar verlegt de grenzen

*Smaakverandering in de negentiende eeuw*

## Colofon

*Uitgave van de gemeente Alkmaar, ter gelegenheid van de Open Monumentendag op 11 september 2010. Tot stand gekomen door samenwerking met de cultuurhistorische instellingen Bibliotheek Kennemerwaard, Historische Vereniging Alkmaar, Regionaal Archief Alkmaar, Stedelijk Museum Alkmaar.*

*Met dank aan de auteurs voor de vrijwillige bijdrage en speciale dank aan Marlies ten Berge en Marieke Luchtmeijer.*



Regionaal Archief Alkmaar



Vormgeving: DTP Gemeente Alkmaar

Lay out en druk: Kade 32 / Dékavé Managing Print

*Afbeeldingen zijn afkomstig uit de collectie van het Regionaal Archief Alkmaar, tenzij anders vermeld.*

### Omslag

*Onderlegger voorzijde en rug: handgeschreven omslag door E. Masdorp van geïllustreerde mededelingenbladen voor werkende leden van rederijderskamer 'Bilderdijk' over de periode 1856-1857. Blad van 29 november 1856. Boven: Foto van Dominicuskerk, 1900. Onder: Gezicht vanaf het Noordhollands Kanaal op Alkmaar met Bierkade en Accijnstoren naar een tekening van Chr. Schüler, gravure door L.Oeder ca. 1860.*

# Inhoud

|                                                                              |     |
|------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Colofon                                                                      | 2   |
| Vooraf                                                                       | 5   |
| Inleiding                                                                    | 7   |
| Het stadsbeeld verandert<br><i>door Saskia Hulskes</i>                       | 9   |
| Een kanaal dwars door de binnenstad<br><i>door Harry de Raad</i>             | 25  |
| Spoor door de stad of stad aan het spoor?<br><i>door Sander Wegereef</i>     | 41  |
| Woonhuizen en interieurs<br><i>door Harold D.E. Bos</i>                      | 51  |
| De smaak op tafel<br><i>door Nancy de Jong en Rob Roedema</i>                | 65  |
| Smaak in de letteren<br><i>door Marlies ten Berge</i>                        | 75  |
| Schetsen en schertsen: Kunst Zij Ons Doel<br><i>door Christi M. Klinkert</i> | 87  |
| Alkmaar in het oeuvre van Pierre Cuypers<br><i>door Gert van Kleef</i>       | 95  |
| Restaureren met smaak<br><i>door Gert van Kleef</i>                          | 107 |



## Vooraf

Onderzoekers zijn boeiende vertellers. Ze onderzoeken de stadsgeschiedenis voor de wetenschap en willen hun verhaal graag delen. Zo is deze leesbare reeks ontstaan, waarvan voorliggend deel is gewijd aan de smaak van de negentiende eeuw.

De negentiende eeuw heeft Alkmaar en haar inwoners ingrijpend veranderd. Dit is vooral af te lezen aan de stadsplattegrond. In het stadsbeeld is aan de villa's en herenhuizen te zien, dat wie het breed had het breed liet hangen. Misschien minder voelbaar is de verandering aan onze goede levensstandaard: er stroomt water uit de kraan en op de stoep staat geen stinkende ton die straks wordt opgehaald. En dan is dit nog maar een pril verleden.

Onlangs heeft Alkmaar zijn oudste IJzertijdburger gevonden die hier bijna 3.000 jaar geleden rondliep. Zo'n bijzondere ontdekking sterkt het besef dat de eigen geschiedenis er toe doet en tegelijkertijd groeit het gevoel dat we in het 'nu' leven.

Ik zie Alkmaar als een dynamische monumentenstad, met een nuchtere Noordhollandse kijk op de wereld. De stad staat dan ook met beide benen op de grond: het ene been in het verleden en het andere in de toekomst. Zo bouwt Alkmaar door op zijn verleden aan een nieuwe horizon, met de smaak die gevoed is door onze voorouders.

*Nico Alsemgeest, wethouder monumentenzorg*



## Inleiding

De negentiende eeuw is voor Nederland een roerige tijd geweest. In die honderd jaar tijd heeft het landsbewind veel wisseling gekend die tot aan de burger voelbaar was. Zo bracht Napoleon de dienstplicht en het kadaster in ons land en met de invoering van de burgerlijke stand kreeg iedereen een achternaam. Een betere rechtspraak maakte allen voor de wet gelijk en er moest letterlijk worden gemeten met nieuwe maten: de meter en de kilogram.

Onder de Nederlandse troon werd ons land bij de wet een democratie. Er kwam vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst. Ingevoerde wetten en regels moesten zorgen voor gelijke rechten, zoals het kiesrecht en het recht op onderwijs. Door de komst van de Industriële Revolutie kwam het maatschappelijke leven letterlijk in een stroomversnelling. De steden trokken mensen aan en meer en meer woonwijken, fabrieken en warenhuizen verrezen. Er ontstonden standen met ieder zijn eigen leefgewoonten en toekomstperspectief.

In deze eeuw vol verandering, vernieuwing en versnelling, verlegt Alkmaar de grenzen op velerlei gebied. Het inwonertal groeit naar 18.000 en het volle Alkmaar wordt een moderne stad van nationale betekenis. Een status die vooral te danken is aan het doortastende optreden van twee van zijn burgemeesters: Fontein Verschuur en Maclaine Pont. Onder hun dominante burgervaderschap vindt de grootste ommekeer plaats in de stad. Verschuur liet het tracé van het Noordhollands Kanaal ombuigen, zodat deze dwars door de stad kwam te liggen. Hij voorkwam het verdwijnen van de rechtbank en stichtte een monumentale begraafplaats met allure en moderne smaak. Archibald Maclaine Pont haalde de spoorlijn naar Alkmaar en een Cadettenschool. Hij bezorgde de stedelingen een beter leefklimaat met Woningverbetering, demping van stinkende grachten en de aanleg van de duinwaterleiding. Voor arbeiders kwamen degelijke woningen en de deftige stand liet statige huizen bouwen. De een at een karige hap, de ander een vier gangenmenu opgediend in porselein. Gelijkgestemden organiseerden zich in verenigingen en genootschappen, onder meer voor de letteren en de kunst.

Onder deze burgervaders werd Alkmaar rijp voor verandering van smaak. De smaak naar mooier, beter, sneller en meer: de smaak van de moderne tijd. De stad breekt uit zijn middeleeuwse cocon en verlegt de grenzen, met als hoogtepunt nieuwe imposante kerkstorens in het panorama.



# Het stadsbeeld verandert

*door Saskia Hulskes*



## Het stadsbeeld verandert

De negentiende eeuw heeft een zichtbare stempel op het huidige stadsbeeld van Alkmaar gezet. Kleinschalige bebouwing maakte plaats voor grote fabriekshallen, schoolcomplexen en overheidsgebouwen. Alkmaar verlegde de grenzen en buiten de singels verrezen de eerste uitbreidingswijken en stadsparken. Het straatbeeld werd grotendeels bepaald door de smaak van opdrachtgevers zoals fabriekseigenaren, de kerk en rijke burgerij. Langzamerhand werd het stadsbestuur hierin een steeds belangrijker medespeler die met planning van grootschalige nieuwbouw de stad efficiënter en gezonder wilde maken en vooral fraaier.

### Vernieuwing in Nederland

Tot halverwege de negentiende was er weinig bouwactiviteit in de Nederlandse steden. Tijdens de bewindsperiodes van Napoleon en koning Willem I was nieuwbouw vooral gericht op paleisarchitectuur. Dit veranderde vanaf 1840 onder het koningschap van Willem II,

die ons land veel vernieuwingen bracht. Zo gaf de Gemeentewet (1851) eigen bevoegdheid en verantwoordelijk voor stedelijke bebouwing. Met name vanaf 1880 nam de bouw een vlucht. De oude in onbruik geraakte vestingwerken werden in veel steden als belemmering gezien voor ontwikkeling. Toen de Vestingwet (1874) bouwen buiten de vesting toestond, verdwenen stadspoor- ten en bolwerken. Zo kwam ruimte vrij voor groei.

Van grote invloed op het stadsbeeld was de industriële revolutie, die in Nederland relatief laat op gang kwam. Vanaf omstreeks 1850 eeuw vonden de eerste grootschalige veranderingen plaats. Door uitvindingen als de stoommachine konden producten machinaal worden vervaardigd. De oplage verhoogde en de kosten daalden. Arbeiders trokken massaal naar de stad op zoek naar werk in deze nieuwe sector en voor hen werden woongebieden gebouwd.

### Wandelparken

*Op de wallen werden wandelparken in Engelse landschapsstijl gemaakt. Het Victoriepark werd halverwege de negentiende eeuw gebouwd ter plaatse van het Friese Bolwerk. De aanleg van het Noordhollands Kanaal (1821-1824) was oorzaak van de sloop van de Friese Poort en de Waterpoort. De stadsgracht die hiertussen was gelegen, werd gedempt met resten van dit bolwerk. Bovenop het aangeplempte land werd het Victoriepark aangelegd. Het park werd ingericht in Engelse landschapsstijl, waarschijnlijk naar het ontwerp van de Haarlemse landschapsarchitect Zocher. Hij ontwierp kronkelende paden, boomgroepen en glooiende heuvels om de illusie te wekken dat het park landschappelijk gegroeid was. De wandelaar werd verrast door steeds wisselende uitzichten. De huidige situatie komt grotendeels overeen met het ontwerp dat Springer in 1903 maakte. Een vergelijkbare landschappelijke aanleg maar dan op grotere schaal ontwierp Zocher ook voor het stadspark van de Alkmaarderhout.*



Zicht op de Vest langs Geestersingel, ca. 1930.

### Landsbestuur

*In de negentiende eeuw heeft ons landsbestuur veel wisseling gekend. Het begon met een staartje van De Bataafse Tijd (1795- 1806). Na een revolutie ontstond het Koninkrijk Holland (1806-1810) onder Lodewijk Napoleon, tot het werd ingelijfd bij Napoleons Keizerrijk (1810-1813). Daarna werd Nederland een eigen koninkrijk geleid door Willem I (1815-1840) en zijn zoon Willem II (1840-1849). Na de bewindsperiode van Willem III (1849-1890) kwam de eerste vrouw op de troon: Willems vrouw Emma, die als regentes optrad tot de 18<sup>de</sup> verjaardag van haar dochter Wilhelmina (1898-1948).*

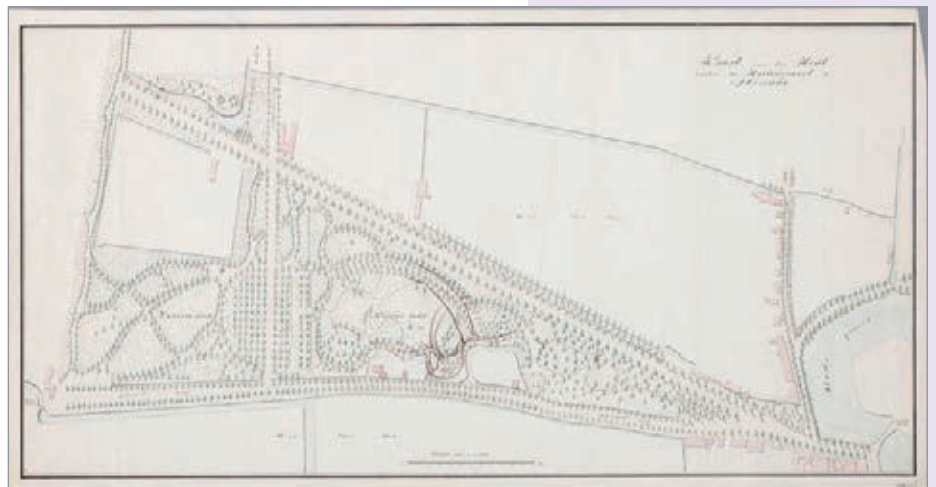
Kaart van den nieuwe Hout buiten de Kennemerpoort, ca. 1850.



Prentbriefkaart van het Victoriepark, datering onbekend.

Door deze ontwikkeling verschenen veel nieuwe typen gebouwen, zoals fabrieken en stations, postkantoren, gemalen en watertorens. Er kwamen nieuwe woonwijken voor welgestelden en arbeiders, en gebouwen die uiting gaven aan de nieuwe leefstijl van de burgerlijke samenleving: musea, theaters en warenhuizen. Opdrachtgevers en bouwers zochten een passende vormgeving voor al deze nieuwe gebouwtypen. Landelijk was discussie gaande over een nationale stijl en hoe deze eruit moest zien. Daarbij keken de bouwers met veel interesse naar historische bouwstijlen en vertaalden deze naar de zogeheten neo-stijlen. De bouwstijl neoclassicisme kwam voort uit de vormtaal van de klassieke oudheid; de neogotiek verwees naar de middeleeuwse gotiek en de neo-rennaissance naar de zeventiende eeuw. Deze stijlen werden ook wel gemengd gebruikt, genaamd eclecticisme. De algemene mening in de bouwwereld was dat

het uiterlijk de functie van het gebouw moest uitdragen. Zo pasten de hoge gotische bogen bij kerken en de brede statige klassieke vormtaal bij rijks-overheidsgebouwen. Er was een voorkeur voor de neorenaissance die werd geïnspireerd op de eigen Hollandse Renaissance en herinnerde aan de succesvolle Gouden Eeuw.



## Industrie

Op de Wandelkaart van Alkmaar en Omstreken van W.F. Du Croix uit 1883 is de omslag van de oude naar de nieuwe industrie duidelijk te zien. Hier worden de volgende fabrieken genoemd: Stedelijke gasfabriek, ijzergieterij, stoombootwerf en fabriek 'het Hondschbosch', steenzagerij en constructiewinkel, zoutziederij de 'Eendragt', zeepziederij 'het Anker', houtzagerij 'de Simson', meelfabriek, boterfabriek, fabriek van stroocarton, trasmolen, 2 cichorei- en koffiestroopbranderijen, 2 boekdrukkerijen, 2 gruterijen, tabaksweverij, mineraalwaterfariet, allen met stoomkracht. Bierbrouwerijen de Brug en Het Fortuin, 3 houtzaagmolens, 3 korenmolens, 1 pelmolen, 6 kalkovens, 2 lijnbanen, 2 orgelmakerijen, 2 sigarenfabrieken, fabriek van kunststeen, schuitemakerijen, meubelmakerijen, goud- en zilversmederijen, grutterijen, boekdrukkerijen, boekdrukkerijen, kuiperijen, tabakskerverijen, wagenmakerijen enz., zonder stoomkracht.



Wandelkaart van Alkmaar en omstreken uit 1883, gemaakt door de stadsbouwmeester W.F. Du Croix.

Voor zijn gebouwen had Rijkswaterstaat eigen architecten en ingenieurs in dienst, die standaardontwerpen ontwikkelden voor de nieuwe stationsgebouwen, postkantoren, gevangenissen en scholen. Steden namen een stadsarchitect in de arm.

Woonhuizen werden nog lang door aannemers ontworpen, maar voor de nieuwe bouwtypen en complexe opgaven werden steeds vaker theoretisch onderlegde mensen gevraagd. Hierdoor ontstond langzamerhand het beroep van architect, nog eens gevoed door de oprichting van de nationale opleiding bouwkunde, aan de Polytechnische School in Delft (1863). Door bestudering van klassieke handboeken verkregen zij kennis over de architectuurgeschiedenis. Dit gaf hen een zekere status, boven aannemers en bouwers. Aan de andere kant gebruikte de opdrachtgever op zijn beurt de architectuur om zijn eigen weten-

schappelijke scholing en moderne smaak te etaleren. Een smaak die lang niet door iedereen werd gewaardeerd. En zelfs de eeuw van de neostijlen werd nog lang gezien als 'de lelijke tijd'.

## Alkmaar verandert

Het grootste deel van de 19<sup>de</sup> eeuw lag Alkmaar vrij geïsoleerd. De haven aan de oostkant gaf handelsverbinding met andere steden en particuliere reizigers namen de trekschuit of diligence. Toen dwars door de stad het Noordhollands Kanaal werd gegraven (1821-1824), moest daar verandering in komen. Feitelijk kwam Alkmaar pas met de komst van de spoorlijn in 1865 werkelijk uit het isolement. Het kanaal en de spoorlijn veranderden voornamelijk de plattegrond, het stadsbeeld werd anders door de komst van allerlei bouwwerken langs de beide tracés: Bruggen, een stationsgebouw, luxe woonhuizen en fabrieken.



Annonce-kaart van de stoomboterfabriek J.A. van den Bosch & Zonen uit 1890, met fabriekscapex Kinheim aan het kanaal.



De Alkmaarse Stoommeelfabriek aan de Noorderkade met de Kwakelsluis en geheel rechts de Friesebrug in 1889.

### Industrie een maatje groter

De nieuwe transportverbindingen en de industrialisatie leidden tot de opkomst van moderne industriegebieden. Tot het begin van de negentiende eeuw waren voornamelijk bedrijven als bierbrouwerijen, kalkbranderijen, looierijen, scheepstimmerwerfjes, touwslagerijen, zeep- en zoutziederijen aan de zuidoostzijde van de Alkmaar gevestigd. Door de technische vooruitgang vroegen grote (stoom)machines en grotere productie om fabrieksgebouwen van passend formaat. Met nieuwe constructiemethoden en de introductie als bouw materiaal van gietijzer en staal (voor gewapend beton) werd de overspanning van grotere ruimtes -zonder tussenmuren- mogelijk. Bovendien kon door de komst van de lift nu ook in de hoogte worden gebouwd.

De nieuwe fabriekspanden werden met name langs het kanaal en het spoor gebouwd. Daar was immers nog ruimte en lag goed transport onder handbereik. Hoewel al deze fabrieken Alkmaar een ander aanzicht gaven, “wil Alkmaar tot nu toe toch geen industriestad heten (...)”, aldus de toenmalige gemeentesecretaris.

### Kaas en margarine

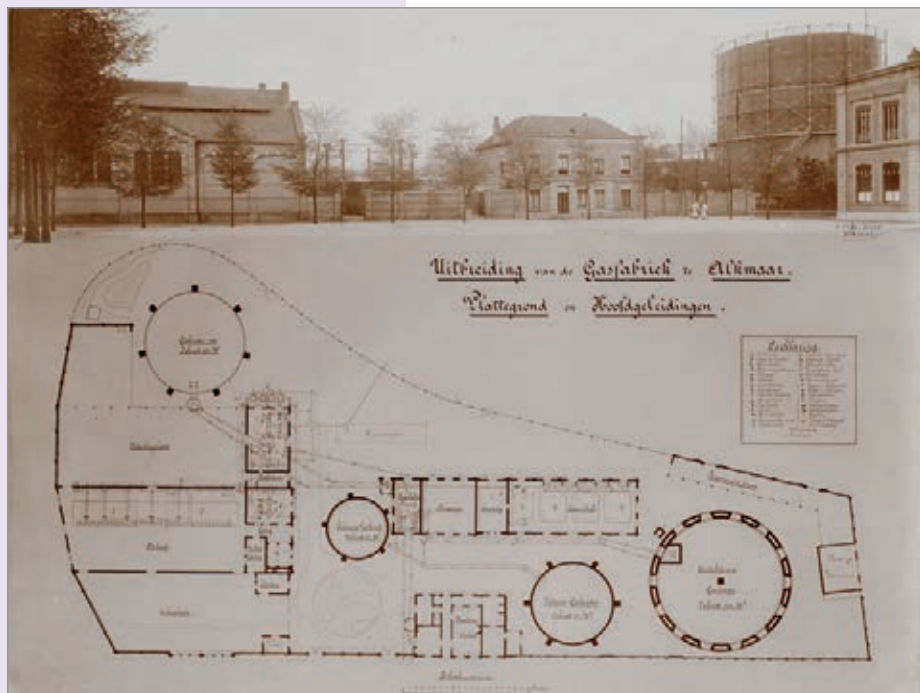
Alkmaar was vooral bekend om haar levensmiddelen- en met name zuivelindustrie. Zo kwam in 1880 aan de noordzijde van het kanaal de Stoommeelfabriek te staan en later werden aan de Kanaalkade de kaasfabrieken van Eijssen en de Karperton gebouwd. Een invloedrijk ondernemer was J.A. van den Bosch, directeur van de Margarinefabriek Kinheim (1880). Margarine was een goedkoop alternatief voor boter. Later ging de productie over op kaas. Naast de fabriek kwam de directeurswoning voor Van den Bosch, later Raad van de Arbeid en daarna het (krakers)Bolwerk. Zijn opvolger G.T.M. van den Bosch liet niet enkel fabrieken bouwen, maar was als lid van het kerkbestuur ook nauw betrokken bij de bouw van Sint Laurentiuskerk aan het Verdrunkenoord en de heroprichting van de bedevaartsplaats Onze Lieve Vrouwe ter Nood in Heiloo. Hij was een van de door de handel en industrie rijk geworden Alkmaarse ondernemers die op velerlei manieren een stempel op de stad drukten.

### Gas

Aan de Paardenmarkt, ten zuiden van het kanaal, kwam halverwege de ne-

### Gaslicht

*De ingebruikname van de eerste gaslantaarns was een hele gebeurtenis. ‘In de nacht van de eerste maart 1854 was het een drukte van belang voor het logement “De Roode Leeuw” op de hoek van de Oudegracht en de Koorstraat. Gemeente- en Rijksambtenaren, raadsleden en omwonenden hadden zich rond half drie verzameld onder de enkele dagen eerder aangebrachte lantaarns aan de gevel van het logement. Om kwart vóór drie verscheen de directeur van de Alkmaarsche Pijpgaz Compagny” en ontstak onder gejuich van de menigte de eerste gaslantaarn in Alkmaar. Het toepassen van de openbare verlichting met gas had plaats op 13 maart en werd op de Platte Stenenbrug en vóór het stadhuis gevierd met het afsteken van vuurwerk. Het was een gedenkwaardige dag voor Alkmaar.’ De vierarmige lantaarn op de Steenenbrug bij de Mient brandt nog steeds op gas.*



C. van der Aa, De voormalige gasfabriek aan de Paardenmarkt met een plattegrond van de fabrieksgebouwen, 1894.

### Neogotiek

*Evenals zijn leermeester werkte ook C.H. Peters in neogotische stijl. De vorm van het postkantoor doet dan ook denken aan een kerk. Het is opgebouwd uit een middenschip met twee zijbeuken eindigend in drie tuitgevels. De gevel is rijk gedecoreerd met verschillende kleuren baksteen, pinakels en nissen. Deze bouwstijl werd niet door iedereen passend gevonden voor een postgebouw. De directeur-generaal van de dienst der Posterijen en Telegrafie gaf de voorkeur aan een sober gedecoreerde gevel: "het karakter van het postkantoor brengt mede, sobere, eenvoudige gevels die een goed effect maken door de juiste proporties der massa's en waarbij alle versierselen zoveel mogelijk worden vermeden.*

tigste eeuw heeft de gasfabriek op de Paardenmarkt gestaan. Met name de grote cilindervormige gashouder was een opvallende verschijning midden in de stad. Daarna verhuisde zij naar de Helderweweg.

### De nieuwe rol van het stadsbestuur

Het stadsbestuur kreeg de taak om de stad aan de industrialisatie, bevolkingsgroei en toegenomen verkeersdrukke aan te passen. Sinds de Gemeentewet zorgde de gemeente voor de aanbesteding van infrastructurele werken als bruggen, straten en vaarwegen en de bouw van openbare gebouwen. Het Alkmaarse bestuur kreeg via de dienst Gemeentelijke Werken meer invloed op het uiterlijk van de stad. Als er geen geschikte bouwgrond was werd deze door sloop vrijgemaakt. Er werden representatieve overheidsgebouwen neergezet, een rechtbank, postkantoren, schoolcomplexen en gezondheidsinstellingen die door het stadsbestuur werden gefinancierd. Voor het ontwerp werd de stadsarchitect ingeschakeld. In 1848 werd voor het eerst een beroepsarchitect aangesteld bij de Dienst Openbare Werken, ter vervanging van de stadstimmerbaas. Opeenvolgend waren de stadsarchitecten in de 19<sup>de</sup>-eeuw Jacob Verheij, Frederik Du Croix en Gerrit Looman. De overheidsgebouwen kregen meestal een flink formaat. Zo hoorde bij de omvang van de stad een passend stationsgebouw (1864), grote schoolgebouwen en een enorm post- en telegraafkantoor.

Rijkswaterstaat had voor zijn postkantoren C.H. Peters (1847-1933) aangesteld. Peters was leerling van Pierre Cuypers en ontwierp katholieke kerken in neogotische stijl. Al snel was het post- en telegraafkantoor zijn specialiteit en ook hiervoor gebruikte hij de neogotiek. Een jaar na zijn aanstelling kreeg hij in

1877 de opdracht uit Alkmaarse om aan de Gedempte Nieuwesloot (nr. 36), een post- en telegraafkantoor op te richten. Het kantoor nam een behoorlijk perceel in beslag en de voorgevel heeft daardoor een indrukwekkende -enigszins kerkelijke- uitstraling. Achter het voorportaal lag een grote publiekshal voor postzaken en het storten van geld. Daaromheen waren kantoren voor telegraafdiensten. Het pand had afzonderlijke ingangen voor publiek, personeel en de directeur die boven woonde. Later kreeg het gebouw tevens de functie van hypotheek- en kadasterkantoor.

#### *Bouwen voor het onderwijs*

De Wet voor het Lager Onderwijs (1857) en de Wet op het Middelbaar Onderwijs (1863) zorgden ervoor dat de gemeente meer verantwoordelijkheid én financiering kreeg voor openbaar onderwijs. In de schoolwet van 1806 was -nog onder Napoleon- bepaald dat kinderen klassikaal les moesten krijgen met leeftijdsgenoten, in plaats van alle leeftijden door elkaar. De nieuwe schoolgebouwen moesten dus echte klaslokalen bezitten. Daarnaast moesten er scholen worden opgericht die voor een groter deel van de bevolking toegankelijk waren dan de elitaire Latijnse scholen. Onderwijs was een middel om de bevolking in zekere zin op te voeden en tot nette burgers te maken. Zo werden er meer beroepsgerichte opleidingen als ambachtsscholen, armenscholen en burgerscholen opgericht. Aan de Paardenmarkt en rondom het Doelenveld, waar ruimte was vrijgekomen door de verbouwing en sloop van oude kloostergebouwen, verrezen binnen korte tijd de Rijksarmenschool (1881-1882), de Burger Avondschool, de Openbare Gymnastiekschool, de Openbare Burgerschool (1866), de Openbare Tusschenschool (1873), de Christelijke School en Evangelisatie-



locaal (1870) en de Algemeene Bewaarschool.

De Rijks Hogere Burgerschool werd gebouwd in 1866, naast de gasfabriek aan de Paardenmarkt. Tot die tijd stond hier een militaire kazerne. Stadsarchitect Du Croix gaf de school een symmetrische opzet in de neoclassicistische stijl. Achter de centrale entree lag de ruime hal die was verbonden met een U-vormige gang waaraan de klaslokalen gelegen waren. De directeurskamer was links naast de

Prentbriefkaart van het postkantoor aan de Gedempte Nieuwesloot, Ca 1898-1902.

Neorenaissance

*J.J. van Nieukerken koos voor een ontwerp in neorenaissance stijl. Deze stijl nam de architectuur van de Gouden Eeuw oftewel de Hollandse Renaissance als voorbeeld. De rijke decoratie van de gevels met natuurstenen banden (speklagen), pilasters, frontons en rolornamenten was kenmerkend voor deze bouwstijl. Typisch Hollands waren de halsgevel en het zadeldak. Veel architecten zagen de Hollandse Renaissance als de nationale bouwstijl, omdat het symbool stond voor het roemruchte verleden van de zeventiende eeuw.*



Hoofdingang van de Cadettenschool, geflankeerd door twee gaslantaarns, ca 1900.

ingang en had goed zicht te hebben op de gang, het trappenhuis en de toiletten. Aan de achterzijde kwamen in 1908 laboratoriumlokalen voor natuur- en scheikunde en gymzalen.

Aan de Wilhelminalaan verrees in 1892

de Cadettenschool, opgericht door de minister van oorlog als middelbare opleiding voor aankomende officieren. Het was een prestigieuze project van burgemeester Maclaine Pont die Alkmaar landelijke allure wilde geven. Hij kocht zelfs de grond aan en wilde

de bouwkosten voorschieten. Vanwege de gemeentelijke financiering werd de Alkmaarse architect J.J. Nieukerken -en dus geen Rijksarchitect- aangesteld. De bouwlocatie bood veel ruimte en er kwam een enorm schoolgebouw met veel pronkgevel.

Met de hulp van een tweetal officieren ontwierp Nieukerken een schoolgebouw dat volledig op het lesprogramma was ingericht. De gevel werd rijk voorzien van reliëfs gerelateerd aan oorlog en militair optreden. Evenals de Rijks HBS had het een centraalbouw met een representatieve ingang in het midden. In beide vleugels waren leslokalen gevestigd, waaronder een groot gymnastieklokaal. Nieukerken ontwierp daarnaast ook verblijfsruimtes voor de leerlingen, die met uitzondering van zondag op het terrein verbleven. Tegenwoordig is het schoolgebouw in gebruik als Medisch Centrum.

#### *Bewaren en opvoeden*

Mensen die een gevaar vormden voor de algemene veiligheid werden in gestichten of gevangenissen geplaatst. De gevangenis zoals wij deze kennen was een nieuw fenomeen dat in de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam. Het tuchthuis, dat al sinds de zeventiende eeuw bij de Grote Kerk stond, werd omgevormd tot Huis van Bewaring en Huis van Arrest. Op de plek van het in onbruik geraakte Catharinaklooster (ten westen van de Grote Kerk) werd in 1857 een Verbeterhuis voor jongens gevestigd. Jongens onder de zestien die een delict hadden gepleegd konden hier worden 'opgevoed'. De gedachte was dat zij tot hun twintigste werden 'bewaard' waarna zij weer deel uit konden maken van de maatschappij.

Verbeteren en opvoeden lag ook ten grondslag aan de bouw van de gevangenis

#### Neoclassicisme

*Stadsarchitect Du Croix ontwierp in neoclassicistische stijl. Vaak werd voor schoolgebouwen voor een klassieke vormtaal gekozen. De gevel was geleed met pilasters die een klassieke kroonlijst en timpaan 'droegen'. Deze opbouw kwam overeen met een klassieke tempelfront uit de oudheid. Het neoclassicisme verwees met deze vormtaal direct terug naar de klassieke oudheid. Het neoclassicisme was tot halverwege de eeuw de norm. Daarna kwam de neorenaissance in zwang."In tegenstelling tot de neorenaissance ging het er bij het neoclassicisme meer om klassieke orde en maatverhoudingen.*

Ongedateerde foto van de Rijks H.B.S.  
Links een cilinder van de gasfabriek.



## Badhuis

*Het badhuis was een nieuw gebouwtype. Looman ontwierp het badhuis in de, vanaf de jaren zeventig gangbare, neorenaissance stijl. Het gebouwtje is opgetrokken uit metselwerk afgewisseld met natuurstenen banden en werd beëindigd door een schilddak met trapgevel. De natuurstenen banden waren kenmerkend voor de neorenaissance. In de Hollandse Renaissance stijl van de zeventiende eeuw werden deze zogenoemde speklagen toegepast. Natuursteen werd in de renaissance gebouwen in Italië veel toegepast. In Nederland moest natuursteen geïmporteerd worden en was daarom erg duur. Daarom werden lokale bakstenen afgewisseld met natuursteen banden.*



Gerrit Looman, badhuis aan het Kwerenpad, 1895.

Schutterswei aan de Prins Bernhardlaan. Schutterswei was een zogenoemde cellingevangenis, waar gevangenen van elkaar gescheiden waren. Zij kregen zelfs gezichtskappen wanneer zij buiten hun cel traden voor bijvoorbeeld een kerkdienst. Volledige afscheiding zou namelijk leiden tot inkeer. Rijksarchitect Frederik Metzelaar kreeg in 1881 de opdracht om voor dit gevangenistype een gebouw op te richten in de Alkmaarderhout. Door zijn lange dienstverband bij Justitie had hij veel ervaring met het ontwerpen van gevangenissen.

De gevangenis kreeg een H-vormige plattegrond met een atrium in het midden. Rondom waren de cellen gevestigd met luchtplaatsen voor de gevangenen. Metzelaar ontwierp eveneens de woningen voor het personeel.

### *Schoon en fris*

Alkmaar was in de negentiende eeuw een vieze stad, een openbaar riool, modderpoel en kweekplaats voor ziektekiemen. Grootschalige nijverheid zoals de paardenslachterij en de vetmelterij verspreidden een doordringende stank.

Afval werd niet structureel opgehaald maar in de grachten gedumpt. Door het gebrek aan pompen werd regenwater als drink- en kookwater gebruikt. Het vormde een bron voor ziektes als de pokken, cholera en malaria. Door systematisch onderzoek en de komst van medisch onderwijs verbeterde de kennis. In 1827 opende de Geneeskundige School aan de Gasthuisstraat met een botanische tuin voor kruidenonderricht. De Gezondheidscommissie werd centraal toezichthouder. De zogenoemde hygiënist en andere geneeskundigen die onderzoek deden naar de volksgezondheid toonden aan dat er een verband was tussen de gezondheidstoestand, slechte hygiëne en armoede in de stad. Vanaf 1854 werden de eerste waterleidingen geëxploiteerd, die her en der tappunten in de stad aanvoerde. Aan de weg naar Bergen kwam in 1900 de markante watertoren die het water naar de huishoudens bracht.

De Gezondheidswet van 1865 legde bij het stadsbestuur de taak om gezondheid

te bevorderen en handhaven. Een grote verbetering kwam in 1881 met het tonnenstelsel: afval en fecaliën werd per ton afgevoerd en buiten de stad gebracht. Binnen de singels mochten geen mestvaalten en vuilniskuilen meer bestaan en de openbare puinplaats verplaatste zich van het Luttik Oudorp naar de stadsgrenzen. Grachten werden gedempt, waaronder de Nieuwesloot (1870), de Laat en de Heul (1871), de Limmerhoek (1897), het Geestwater (1899) en de Geest (1899). Uit gemeentelijke verslagen blijkt dat de gezondheid door deze maatregelen wel degelijk verbeterde.

Omdat ook badhuizen belangrijk waren voor een betere hygiëne en daarmee gezondheid werden er in Alkmaar meerdere gebouwd, waaronder het badhuis aan het Kwerenpad in 1892. Bezoekers waren met name binnenstadbewoners. Bewoners van het juist bebouwde Emmakwartier aan de overzijde van de singel, hadden geen badhuis nodig omdat de meesten – al een van de eerste in de stad – een eigen badkuip bezaten. Het

#### Tonnenstelsel

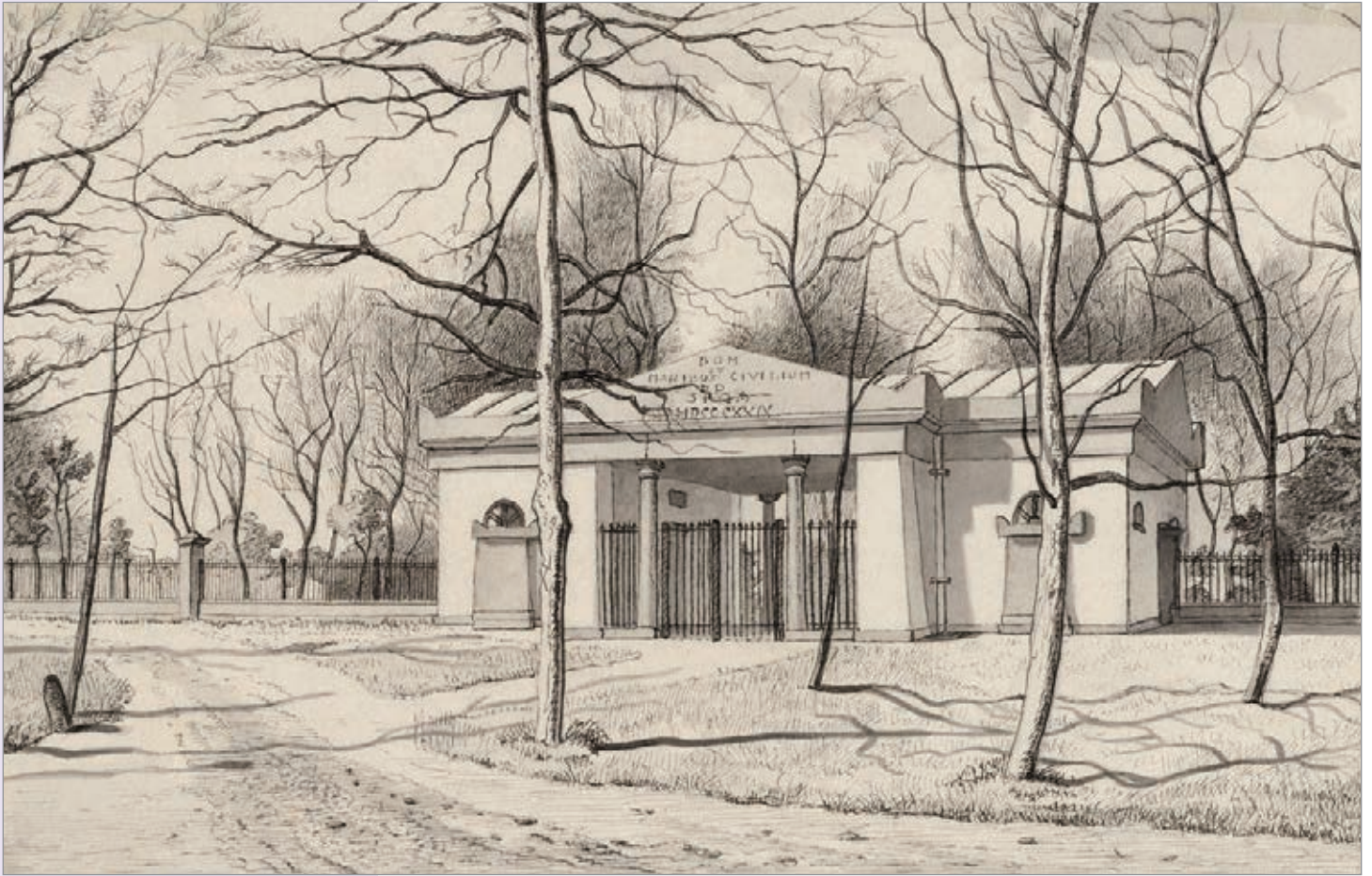
*Het volgende verslag uit 1875 geeft het straatbeeld weer: 'De wijze waarop de privaatstoffen worden bijeenverzameld, is bepaald ellendig. De wagens, waarmee de stoffen worden opgehaald behoren hermetisch gesloten te zijn: er gaat echter geen week voorbij, waarin 's morgens niet op straat de sporen worden gevonden van de weg daarmee de vorige avond afgelegd. Herhaaldelijk gebeurt het, dat een wagen, met privaatstoffen gevuld, omvalt. Verder worden de privaatstoffen bijna nooit meer naar de voorgeschreven plaats gebracht, maar regelrecht naar de tuinen in de stadshout, waardoor vooral in het voorjaar de stadshout voor de bezoeker geen aangename verblijfplaats is.'*



De tonnen waren jarenlang bepalend voor het straatbeeld; zoals hier in 1953.



Zicht op het St. Elisabethgesticht in de Emmastraat, ca. 1900.



Tekening van het ingangsgebouw van de Algemene Begraafplaats uit 1889. De grillige boomvormen in de directe omgeving zorgen voor een melancholische sfeer die past bij een begraafplaats.

Alkmaarse Witte Kruis, een organisatie ter bevordering van de volksgezondheid, gaf stadsarchitect -tevens bestuurslid- Gerrit Looman opdracht voor het ontwerp. Looman ontwierp een compact gebouw met bovenop een stenen kruis, dat refereert aan de opdrachtgever. Het badhuis telde vier regenbaden (douches) en twee kuipbaden eerste klasse en vier regenbaden tweede klasse. Er waren verschillende openingstijden voor mannen en vrouwen. Omdat het water nogal eens koud kon zijn was een bad niet altijd een prettige aangelegenheid. Toch heeft het badhuis tot ver in de twintigste eeuw gefunctioneerd en is in de loop der jaren zelfs uitgebreid.

#### *Gezonde stedelingen*

Evenals het badhuis was het ziekenhuis

een nieuw gebouwtype. Van oudsher werden zieken verpleegd in Gasthuizen door nonnen en monniken. Toen in de negentiende eeuw de nadruk op genezing in plaats van verpleging kwam te liggen, werden gasthuizen verbouwd en ziekenhuizen opgericht volgens de nieuwste kennis op medisch gebied. Het St. Elisabeths Gasthuis, dat sinds 1785 aan de Gasthuisstraat lag, werd Stadsziekenhuis en kreeg de beschikking over een Stadsapotheek (1872). De katholieken lieten net buiten de stad, aan de Emmastraat, in 1897 het St. Elisabeths Gesticht bouwen. De zuidzijde van de stad was een populaire locatie voor gezondheidsinstellingen vanwege het groen, de ruimte en de gezonde lucht. Dit ziekenhuis was beter geoutilleerd dan het inmiddels verouderde Stadszie-

kenhuis. Deze werd dan ook in de twintigste eeuw gesloopt. Beide ziekenhuizen gingen als MCA verder in de leeggeko- men Cadettenschool.

De stedelingen waren ook gebaad bij de verplaatsing van begraafplaatsen naar een plek buiten de bebouwde kom. Van oudsher werd in of bij de kerk begraven, maar het bergen van doden middenin de stad was een bron van ziektes. In 1825 besloot Koning Willem I het begraven binnen de stadsgrens -in kerken en op kerkhoven- te verbieden. In 1829 kwam in de Alkmaarder Hout een Algemene Begraafplaats, naar ontwerp voor de destijds beroemde Haarlemse architect J.D. Zocher. Langs de huidige Westerweg kwam een formeel en statig entreegebouw in neoclassicistische stijl. Dit poortgebouw had een wachtkamer

voor bezoekers en een bewaarruimte voor overledenen. Achter het poortge- bouw ontwierp hij een begraaf- tuin in de toentertijd zeer moderne Engelse Landschapsstijl, met slingerende paden en waterpartijen. De tuin werd door een centrale vijver in een verdeeld in een protestants en katholiek gedeelte. Omdat de vraag naar een eigen begraafplaats bleef, werd aan de Prins Bernhardlaan de katholieke begraafplaats Sint Barbara geopend.

### Kerkbesturen en het stadsbeeld

Naast het stadsbestuur drukte de katho- lieke kerk een steeds groter stempel op de stad. Katholieken mochten sinds de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) niet meer openlijk hun geloof belijden. Wel werd de bouw van schuilkerken oogluikend toegestaan. Door de Bataafse

Prentbriefkaart met zicht vanaf het Kennemerpark op de Emmabrug en de in het verlengde gelegen Emmastraat met de chique burgerwoningen, ca. 1910.



## Cuypers

*Cuypers ontwierp in neogotische stijl. Deze stijl refereert aan de gotische voorbeelden van de late middeleeuwen, toen de kerkenbouw een bloeitijd beleefde. De St. Laurentiuskerk kwam in de opzet dan ook overeen met bekende Franse kathedralen als Chartres. Allereerst is daar natuurlijk de grote hoogte. Boven de spitsboogvormige ingang was een groot roosvenster ontworpen waardoor licht naar binnen scheen. Door de grote spitsboogvormige glas-inlood ramen in de zijgevels kwam bijna 'hemels licht' naar binnen.*



Zicht op de Dominicuskerk vanaf de nog niet gedempte Laat, ca. 1865.

Revolutie (1795) kwam er een einde aan de bevoorrechte positie van de hervormden, maar pas met de scheiding van kerk en staat in de Grondwet van 1848 kon de katholieke kerk weer zichtbaar deel uitmaken van het openbare leven. Alkmaar kreeg in die tijd twee parochies: de Dominicanen bouwden aan de Laat de Sint-Dominicuskerk (westelijk stadsdeel) terwijl in het oostelijk stadsdeel, aan het Verdronkenoord, de Laurentiuskerk werd gebouwd. Beide kerken werden ontworpen Pierre Cuypers, later een van de meest bekende kerkenbouwers van de negentiende eeuw.

### Invloed van de burgerij

De bevolkingstoename en de onhygiënische omstandigheden zorgden ervoor dat leven binnen de omwalling onaangenaam was geworden. Toen ruimte buiten de stadwallen beschikbaar kwam, stond met name de rijke burgerij te popelen

om de stad uit te gaan. Het waren voornamelijk ondernemers, stadsbestuurders en directeuren die van de economische groei hadden geprofiteerd. Zij lieten woonhuizen bouwen waarin het burgerlijk ideaal van het wonen op stand tot uiting kwam.

Het Emmakwartier was een van de wijken die eind negentiende eeuw tot stand kwam. De wijk was aantrekkelijk voor bewoning vanwege de nabijheid van het pas aangelegde stadspark de Alkmaarderhout, waar de omwonenden konden verpozen en genieten van de frisse lucht. Het stratenpatroon sloot aan op de bestaande verkavelingstructuur, zonder vooraf gemaakt stedenbouwkundig plan. Langs de hoofdstraten Wilhelminalaan, Emmastraat en Kennemerstraatweg liet de rijke burgerij indrukwekkende stadsvilla's en grote woonhuizen bouwen. De bouw lag voornamelijk in handen van aannemers en eigenbouwers die een

aantal huizen liet bouwen om vervolgens te verhuren of verkopen. Zij werkten als projectontwikkelaars en ontwierpen de gevel erbij. Hun inspiratie kwam voornamelijk uit voorbeeldboeken met ontwerpen voor deuren, ramen, topgevels en dergelijke. Door de vele opdrachtgevers en aannemers die hier bouwden was er een grote variatie in bouwstijlen. Structureel toezicht op welstand was er niet en projectontwikkelaars en huisjesmelkers maakten hier dankbaar gebruik van. Zij bouwden goedkope arbeiderswijken van lage kwaliteit wat verder buiten de stad, zoals een deel van de Spoorbuurt.

De architecten uitten kritiek op deze bouwwijze, omdat het geen ideologische inslag had was het esthetisch onverantwoord -en een bedreiging voor het architectenvak. Ook gemeenten probeerden meer grip op de woningbouw te krijgen. De Gemeentewet van 1851 maakte het mogelijk om voorschriften op te nemen in de Bouw- of Sloopverordening. Wetten op gronduitgiften en grondprijsbepaling waren een belangrijk middel om de omvang en het type nieuwbouw in grotere mate te beïnvloeden. Zo werd bij nieuwe wijken de minimale huurprijs door de gemeente bepaald. In wijken als het Emmakwartier werd daarmee voorkomen dat er al te goedkope woningen werden gebouwd. Daarnaast kon de gemeente eisen stellen aan de bouwhoogte -om te kleine arbeiderswoningen te voorkomen - en het formaat van tuinen en tuinhekjes. Het ging dus om zaken die direct aan de straat waren gelegen. In zekere zin kon de gemeente hiermee het straatbeeld meer en meer reguleren. Maar de onvrede over de groei van nieuwe stads-

wijken zonder controle groeide. De behoefte aan betere wetgeving werd in 1901 beantwoord met de Woningwet.

### Tot slot

Alkmaar veranderde, door de komst van nieuwe wetten, industrie en rijkdom. Zo kwamen fabrieksgebouwen langs de spoor- en waterwegen en werden arbeiders wijken opgericht. Er kwamen nieuwe burgerwijken langs de singels, waar de gebouwen van de begraafplaatsen, de Cadettenschool, de gevangenis en het ziekenhuis onderdeel werden van het straatbeeld.

### Woningwet

*De Woningwet van 1901 was ontstaan vanuit piëteit, sociale overwegingen en de uit angst voor epidemieën. De industrialisatie trok massaal nieuwe arbeiders aan die in de stad of op het omliggende platteland gingen wonen, vaak in erbarmelijke omstandigheden. De wet was gericht op het verbeteren van woonomstandigheden en schreef minimale vereisten voor. De wet voorzag tevens in leningen voor de bouw van woningwetwoningen. Woningcorporaties maakten hier gebruik van.*

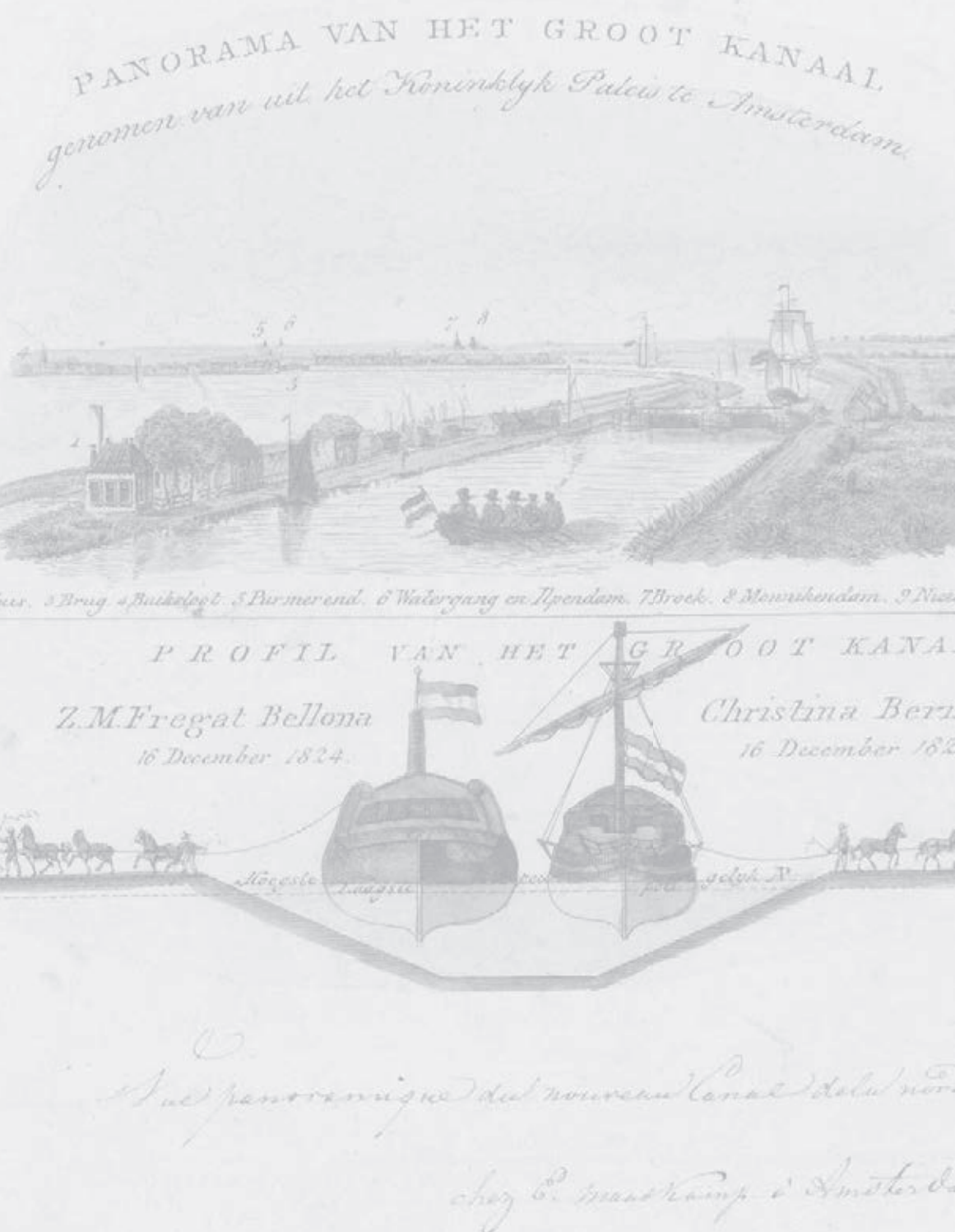


Burgerwoning Kennemerstraatweg 97, ca. 1903. Het gezin van Drs. J. W. Wechelaar, predikant van de Gereformeerde kerk. Met deze foto laat de familie de eigen status zien.



# Een kanaal dwars door de binnenstad

door Harry de Raad



## Een kanaal dwars door de binnenstad

### Ooggetuigenverslag

*Vol ontzag berichtte de Zwitserse reiziger François Jules Pictet, die in 1821 Alkmaar bezocht, over het geweldige gat dat werd gegraven ten behoeve van het nieuw aan te leggen kanaal van Amsterdam naar Den Helder. Dwars door de binnenstad slingerde: "De werkzaamheden die men momenteel bij Alkmaar uitvoert zijn immens. Om het kanaal door de stad te voeren, moet men het een bocht laten maken, en het is precies op de bodem van dit geweldige halfcirkelvormige gat, dat de meerderheid der arbeiders aan het werk is. Op dezelfde plaats bevond zich eerder een kanaal voor de binnenlandse scheepvaart, met normale afmetingen. Om de scheepvaart niet te hinderen, heeft men als eerste naast de bestaande waterweg een nieuwe moeten graven met de grootte van de eerstgenoemde, waarin men het water ervan heeft doen lopen. Als men de tegenwoordige werkzaamheden beziet, lijkt de bodem van de nu droge oude waterweg zich op bijna hetzelfde niveau te bevinden als de oevers ervan. De grootsheid van het nieuwe werk springt des te meer in het oog als men het daarmee vergelijkt. De geweldige afgrond is zeer opvallend. Op de bergen uitgegraven aarde aan beide zijden van het nieuwe kanaal zijn duizenden kruiwagens te zien, die de bergen opgaan of juist af dalen. Het kanaal lijkt nog eens dubbel zo diep door die enorme hopen aarde aan beide kanten. Wanneer men de moeite aanziet die het kost om een enkele van deze kruiwagens te vervoeren, durft men niet te tellen hoe vaak een dergelijk transport nodig is om al deze aarde op de gewenste diepte af te graven."*

De eerste plannen om een kanaal te graven tussen Amsterdam en Den Helder dateren al uit de Franse tijd. Keizer Napoleon had grote plannen voor de oorlogshaven Den Helder. Onder meer was voorzien in de aanleg van een binnenlandse scheepvaartverbinding tussen de nieuwe haven en Amsterdam. Zo zou men bij een eventuele blokkade van de Zuiderzee toch oorlogsmaterieel naar Den Helder kunnen brengen. Koning Willem I pakte de oude plannen weer op, waarbij een nieuw motief een steeds grotere rol ging spelen, namelijk de wens tot verbetering van de bereikbaarheid van Amsterdam. Vanwege het steeds ondieper worden van de Zuiderzee was de hoofdstad voor zeeschepen nauwelijks meer benaderbaar. Aanvankelijk was het de bedoeling dat het nieuwe kanaal alleen bevaarbaar zou zijn voor binnenschepen. Den Helder zou dan de voorhaven van Amsterdam worden. In 1817 werd alvast begonnen met de aanleg van een eerste gedeelte van het

nieuwe kanaal, samen met de bedijking van het Koegras, een uitgestrekt wadden- en kweldergebied ten zuiden van Den Helder. De nieuwe zeedijk werd op de oostelijke kanaaloever aangelegd. Ondertussen werd onderhandeld met Amsterdam. De stad verklaarde zich bereid een miljoen gulden bij te dragen aan het nieuwe kanaal, mits het bevaarbaar zou worden voor zeeschepen. Amsterdam had er veel voor over om een zeehaven te blijven! In 1819 werden de kanaalplannen daarom ingrijpend gewijzigd. Men besloot een voor die tijd enorm kanaal aan te leggen, met een lengte van ruim 79 kilometer, een diepte van ca. 6 meter beneden laag zomerpeil en een breedte van maar liefst 37 meter. Het graven van een dergelijk kanaal vergde in die tijd de inzet van duizenden mensen. Nog in hetzelfde jaar startten de werkzaamheden. Verantwoordelijk voor de aanleg van het nieuwe kanaal was de energieke Jan Blanken (1755-1838), inspecteur-generaal van Waterstaat.



Tracé van het Noordhollands Kanaal bij Alkmaar. Tekening door C.W.M. Klijn, 1822.

Al het graafwerk gebeurde met de hand, alleen voor het wegpompen van water werden primitieve pompen ingezet.

In de periode na de Napoleontische oorlogen was het niet moeilijk om de nodige arbeidskrachten te vinden. Veel oud-militairen zochten nieuw emplooi. Ze waren gewend aan discipline en een

half-nomadisch bestaan. Een groot deel van de arbeiders aan het kanaal kwam uit het buitenland. De arbeidsomstandigheden waren slecht. Het graafwerk was erg zwaar, ook al kon voor een deel van het tracé gebruik gemaakt worden van bestaande waterwegen die alleen verbreed en verdiept hoefden te worden.



Alkmaar voor de aanleg van het kanaal (op de kaart van Blaeu uit ca. 1650) en erna (op de kaart van Van Diggelen uit 1823). Goed is te zien dat het kanaal dwars door de oude stad werd gelegd.

### Pompen

Ooggetuige Pictet vertelt over de wijze waarop het water werd weggepompt: “Men verwijderd het water door middel van kettingpompen die men op regelmatige afstanden aanbrengt tegen hoge kosten. Hun bouw is eenvoudig en kunstig. Een groep van vier paarden, meestal op een speciaal daartoe vervaardigd plankier, laat een horizontale as draaien, rond welke kettingen lopen, waaraan met ongeveer 10 duim afstand (ca. 40 cm) planken zijn bevestigd, haaks er op. Deze kettingen lopen in een hoek van ongeveer 45 graden naar een tweede as, parallel aan de eerste, geplaatst onder het waterniveau, waar ze ook omheen draaien. De kettingen zitten tussen de beide assen opgesloten in een houten buis die precies de grootte van de planken heeft en geen water doorlaat. Deze buis is van boven en van onderen open. De plankjes duwen het water voor zich uit in de buis en leiden het naar waar men de opening heeft gelegd. Ze lozen het water, draaien, dalen af en leggen telkens opnieuw dezelfde weg af. Men verwijderd op deze wijze een grote hoeveelheid water, al is de afstand die wordt afgelegd niet erg lang, want we zagen bijna overal twee molens, de een boven de ander, die het water slechts een voet of tien (ca. 3 m) naar boven pompten.”

#### De arbeiders

*Ooggetuige Pictet heeft een schrijnend portret nagelaten van dit vergeten leger: "Buiten Alkmaar gekomen, eindigt de stenen straatweg. Toch blijft de weg goed en is vergelijkbaar met de wegen in Zwitserland en Midden-Frankrijk. De horizon is grenzeloos en her en der verspreid ziet men dorpen. De akkers wisselen af met weilanden. Al spoedig loopt de weg langs het kanaal. De aarde die men heeft uitgegraven wordt amfitheatergewijs of als geïsoleerde piramides langs de oevers neergelegd. [...] Deze kunstmatige bergen of soms ook de kloven die ze van elkaar scheiden, zijn bezaaid met een menigte armoedige hutten, van stro, van graszoden, soms van planken. Aldaar huist door elkaar met hun gezinnen het uitschot van velerlei naties, waaruit het leger werklieden, dat aan het kanaal werkt, bestaat. Er zijn er meer dan tienduizend. Nog geen vierde deel ervan komt uit het eigen land. Niet één onder hen heeft kenmerken die lijken op die van de rijke boeren die men op de wegen ontmoet. Hun gescheurde kleren hebben opvallende kleuren en een vreemd voorkomen; hun huiskleur verraad afwisselend Russische en Indiase trekken. Het verwarde mengsel van de woeste geluiden die ze maken, draagt bij aan het vreemde van dit spektakel. Het geheel vormt een kolonie met een uitgestrektheid van meerdere mijlen, samengesteld uit alle bedelaars van de wereld; de haveloosheid en armoedigheid van hun hutten is meer dan men zich voor kan stellen. Temidden van dit zeer verzorgde land, met de meest keurige woningen en de rijkste bewoners lijkt het wel een kampement van barbaren."*

#### Het kanaal door of langs Alkmaar?

In Alkmaar werden de kanaalplannen enthousiast ontvangen. Blanken had al in 1818 contact gezocht met president-burgemeester en tweede kamerlid Gijsbert Fontein Verschuier, een man met veel invloed in Alkmaar en omgeving. Goede relaties met de lokale en regionale bestuurders waren essentieel om de kanaalplannen te laten slagen. Het Alkmaarse stadsbestuur steunde de plannen, vooral toen Blanken bereid bleek het nieuwe kanaal door Alkmaar te laten lopen. Het stadsbestuur verwachtte groot economisch voordeel van het kanaal. Alkmaar zou op deze manier een rechtstreekse verbinding met zee krijgen. President-burgemeester Fontein Verschuier sprak de hoop uit dat Alkmaar "nog éénmaal tot de hoogte van een aanzienlijke negotiestad zou kunnen worden verheven". In 1819 volgden verdere besprekingen. De gemeentebesturen in het arrondissement Alkmaar werd gevraagd 150.000 gulden bij te dragen in de aanlegkosten, te financieren door 12 jaar lang een extra toeslag van 8% op de grondbelasting te betalen. Dat werd

redelijk gevonden. Een verder verzoek, speciaal aan Alkmaar gericht, ontmoette wel tegenstand. De stad werd gevraagd om 15 jaar lang jaarlijks 3500 gulden te betalen. Ook moest de stad beloven te zorgen voor een vrij en ongestoord gebruik van het kanaal, zonder onderhevig te zijn aan plaatselijke politiebepalingen of belastingheffing. De stad weigerde het gevraagde geld te betalen. De aanleg van het kanaal door de stad zou volgens het stadsbestuur niet meer gaan kosten dan het oorspronkelijk voorziene traject buitenom de stad, ja zelfs goedkoper zijn. Tijdens een speciaal belegde conferentie met Blanken en de provinciale gouverneur Van Tets van Goudriaan in september 1819 bepleitte de stad haar standpunt. Na lange onderhandelingen, waarbij aan beide kanten 'zeer veel aandrang' werd gebruikt, erkenden Blanken en de gouverneur dat het leiden van het kanaal door de stad niet zoveel zou kosten als aanvankelijk gedacht en stemden ze erin toe de Koning te vragen af te zien van een speciale bijdrage van Alkmaar. Wat betreft het tweede punt, het gezag over het kanaal, wisten de stadsbestuur-



Gezicht op Alkmaar met Boompoot en de ten behoeve van de aanleg van het kanaal afgebroken Hoge Brug. J. de Ruyt, 1821.



ders geen enkele concessie los te krijgen. Wel kon de stad doorgaan met het heffen van 'diep- en kaaigelden' van boten die de stadswateren bevoeren of wilden aanleggen aan de kaden.

Nieuwe verwickelingen deden zich voor begin 1821. Alkmaar kreeg via Blanken te horen dat de stad zou moeten opdraaien voor de schadeloosstelling van de burgers waarvan de huizen en gronden moesten worden onteigend. Het Alkmaarse stadsbestuur verkeerde daarentegen in de veronderstelling dat deze kosten door het Rijk betaald zouden worden. Tijdens een bespreking overlegde Blanken een afschrift van het al in april 1820 afgekomen Koninklijk Besluit, waarin de voorwaarden stonden vermeld waaronder het Rijk bereid was

het kanaal door Alkmaar te leiden. In het besluit werd inderdaad niet meer gerept over een speciale jaarlijkse bijdrage van de stad aan de aanlegkosten, maar er stond wel expliciet in dat Alkmaar 'alle schadeloosstellingen' voor de afbraak van huizen en gebouwen zou moeten opbrengen. President-burgemeester De Sonnaville (Fontein Verschuier was in Brussel) had Blanken met 'de uiterste ontzetting en bevreemding' aangehoord. Dat het stadsbestuur nog niet eerder in kennis was gesteld van het besluit werpt wel een merkwaardig licht op de autoritaire verhoudingen in Nederland tijdens het bewind van koning Willem I. Pas na vele onderhandelingen gelukte het de stad om de schadevergoedingen - die uiteindelijk op een bedrag van on-

Gezicht op de gebouwen die zijn afgebroken voor de aanleg van het kanaal: van links naar rechts de Waterpoort, het gildehuis van de zakkendragers en korenmeeters, een brandspuithuisje, de herberg 'het Hof van Holland' en een grutterswinkel. J. de Ruyt, 1821.

geveer 17.000 gulden uitkwamen - voor rekening van het Rijk te laten komen. Opnieuw gebruikte Alkmaar het argument dat de aanleg van het kanaal door de stad goedkoper was. Bij wijze van tegemoetkoming regelde het stadsbestuur op eigen kosten tijdelijke huisvesting voor het 'bureau' van Blanken in Alkmaar gedurende de tijd dat in de stad en omgeving aan het kanaal werd gewerkt.

### **Teloorgang stedschoon**

In mei 1821 begonnen de eerste werkzaamheden in de stad. Een zogenaamd 'hulpkanaal' werd aangelegd vanaf de Boekeler watermolen achter de huizen van het Zeglis naar de Schelphoek. Dit maakte het mogelijk het tracé van het nieuwe kanaal in de stad droog te leggen. De Alkmaarders zullen wel even zijn

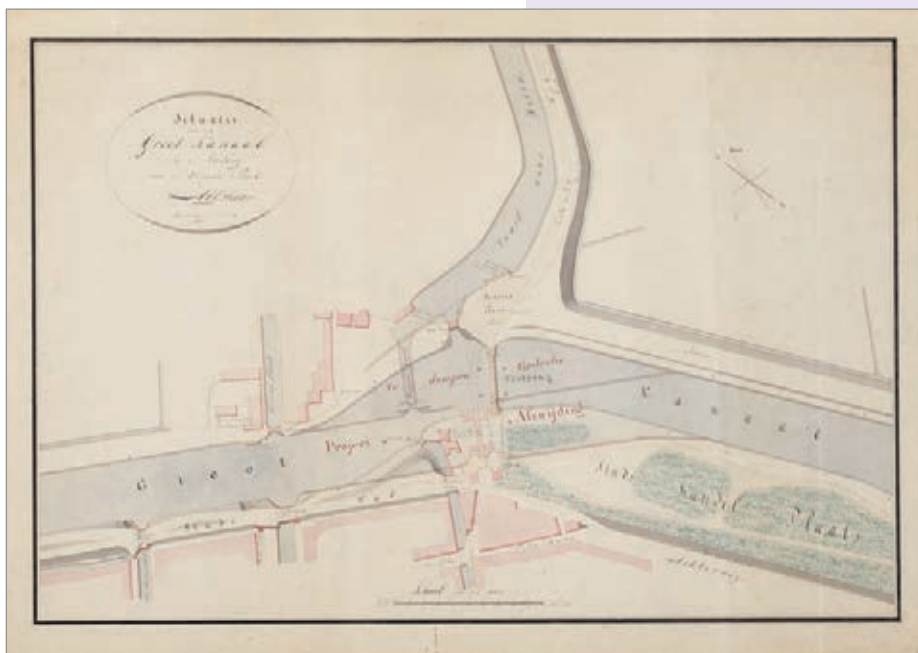
geschrokken, toen de precieze loop van het nieuwe kanaal bekend werd. Hoewel er ook hier zoveel mogelijk gebruik werd gemaakt van bestaande waterwegen moest er heel wat wijken voor het diepe en brede kanaal. Het kwam de stad in bij de Voormeer, maakte vervolgens een bocht langs het oude Veneetse Eiland, dat deels werd afgegraven, brak vervolgens ter hoogte van de Waterpoort door de oude vestingwal en volgde dan met een ruime bocht globaal de loop van de oude vestinggracht aan de noordkant van de stad, om ter hoogte van het Munnikenbolwerk naar het noorden af te buigen. De belangrijkste te slopen objecten waren de Hogebrug, de Waterpoort met de daarbij gelegen brug en sluis, het gildehuis van de zakken-dragers en korenmeters en het logement

De Friese buitenpoort voor de aanleg van het kanaal. J. de Ruyt, 1821.



'Het Hof van Holland'. Al deze gebouwen waren monumentaal van karakter en sierden sinds jaar en dag de Alkmaarse binnenstad. De Hogebrug was een dubbele ophaalbrug in de vestingwal tussen het Voormeer en het Zeglis, geheel vernieuwd in 1621. Het vormde een schilderachtige afsluiting van de binnenstad. Vanaf de brug had men een prachtig uitzicht op de stad en het Zeglis. Een deel van het stenen bruggenhoofd aan de zuidkant bleef nog lange tijd bewaard. De Waterpoort was een eenvoudige poort, gecombineerd met een overwelfde doorvaart. De poort was in 1716 herbouwd en in 1809 nog gedeeltelijk vernieuwd. In 1758 was de oorspronkelijk houten brug over de doorvaart door een stenen vervangen. Drie oude gebouwen naast de poort moesten eveneens wijken voor het kanaal. Vooral het gildehuis van de zakkendragers en korenmeters uit 1643 was een gebouw met een zekere allure. De ernaast gelegen herberg 'het Hof van Holland', gebouwd in 1650, was een van de belangrijkste logementen van de stad. Samen met deze huizen werd ook een winkelpand uit 1591 afgebroken.

Uiteraard werd er voor gezorgd dat het nu afgesneden deel van de oude binnenstad een nieuwe verbinding kreeg naar het stadshart. Tussen Heiligland en Luttk Oudorp werd een dubbele vlotbrug aangelegd over het kanaal, al spoedig bekend onder de naam Schermer vlotbrug. De vlotbruggen vormden een van de eigenaardigheden van het Noordhollands Kanaal. Blanken had ze zelf ontworpen. Ze waren goedkoop en snel te bouwen, maar door de kleine doorvaartopening en de trage bediening nogal hinderlijk voor de scheepvaart. Iets verderop kon de uit 1616/'17 daterende karakteristieke Friese buitenpoort aanvankelijk behouden blijven. Het kanaal maakte na de doorbraak door de



vestingwal een ruime bocht en volgde pas ter hoogte van de Friese buitenpoort weer het tracé van de oude vestinggracht. De poort bleef behouden, maar de ervoor gelegen stenen brug en hamei werden weggeruimd. Na het graven van het kanaal werd iets oostelijker een vlotbrug gelegd tussen de Frieseweg en de binnenstad.

### Historisch besef

Hoe de Alkmaarders het verloren gaan van zoveel oud stedschoon ondergingen is niet duidelijk. In de gemeentelijke stukken valt nergens te lezen dat men de grootschalige afbraak betreurde. Een deel van de burgerij zal het zeker jammer hebben gevonden. J. de Ruyt maakte niet voor niets in 1821 tekeningen van de af te breken gebouwen, die later door de Alkmaarse boekhandelaar Lesage ten Broek als gravure op de markt werden gebracht. Historisch besef spreekt ook uit de bewaard gebleven gevelstenen van het gildehuis, die nu een plaatsje hebben in het Stedelijk Museum.

Oog voor geschiedenis spreekt ook uit de zorg waarmee opgegraven arche-

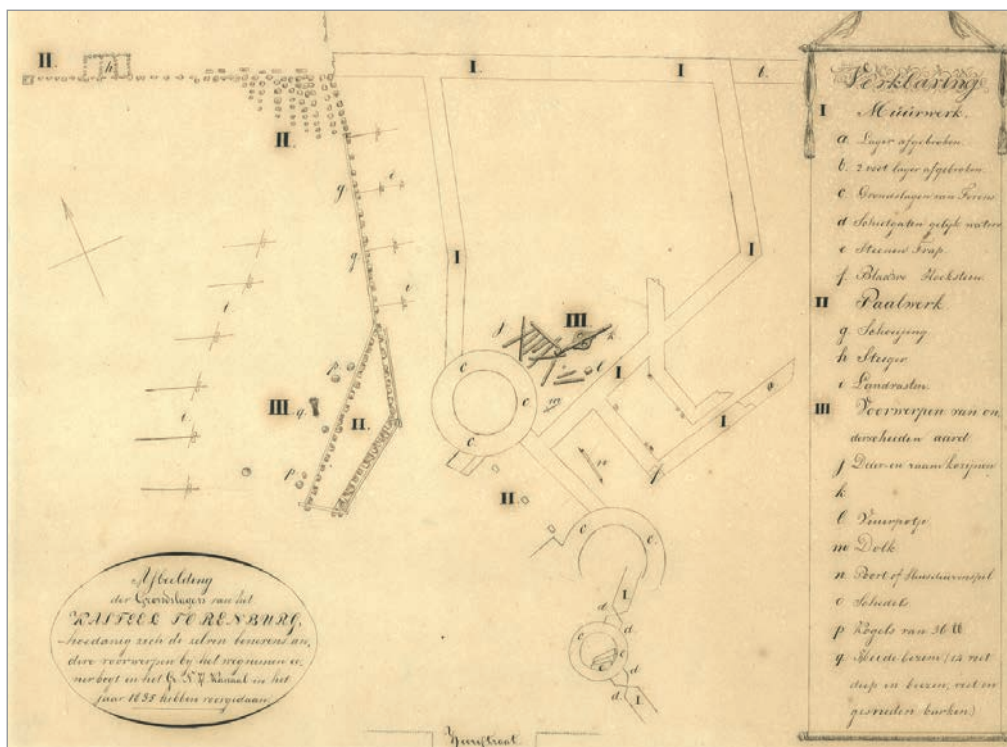
Kaart vervaardigd ten behoeve van het rechte trekken van een bocht in het Noordhollands Kanaal ter hoogte van de oude Friese buitenpoort, met opgave van de bestaande situatie en de aan te brengen wijzigingen, 1831.



De Friese buitenpoort vlak voor de afbraak in 1834, getekend door een onbekende. Links de vlotbrug, die in 1835 werd vervangen door een draaibrug.

ologische resten werden onderzocht. Tussen de oude Waterpoort en het Friese Bolwerk werden oude muurresten aangetroffen, waarvan in eerste instantie werd gedacht dat ze zouden stammen van het kasteel Torenburg. Baron J.C. du Tour, die van hogerhand belast was met

de taak om alles te verzamelen wat aan oudheden werd gevonden bij het graven van het kanaal, publiceerde in mei 1821 een artikel in de Alkmaarsche Courant, waarin de baron betoogde dat het muurwerk afkomstig was van een voormalig wachthuis op het bolwerk. In het oudheidkundig tijdschrift *Antiquiteiten* verscheen in 1822 een verder bericht over gevonden resten. Ook dit keer werden de gegevens aangeleverd door Du Tour. Op een van de gevonden stenen waren twee hoofden afgebeeld met wat lofwerk. De steen, zelf waarschijnlijk zestiende-eeuws, zou zijn gevonden in een van de kelders van het slot Torenburg. Blijkbaar was men na mei 1821 toch nog gestoten op de resten van het oude kasteel. In juli 1821 toonde Du Tour de historische vondsten aan koning Willem I toen deze de kanaalwerkzaamheden bezichtigde. Du Tour overhandigde de koning een uitgebreide beschrijving van de opgegraven voorwerpen.



Tekening van de archeologische vondsten bij het rechttrekken van het kanaal in 1835. Indertijd werden ze geïnterpreteerd als resten van het kasteel de Torenburg.



### Nieuwe kansen

De aanleg van het kanaal betekende niet alleen verlies voor het Alkmaarse stedschoon. Nieuwe kansen bood met name het stuk grond dat ontstond door het dempen van de oude stadsgracht tussen de Waterpoort en de Friese buitenpoort. Het nieuwe kanaal maakte hier een ruime bocht. Voor het aanplempen maakte men gebruik van de aarde van het afgegraven Friese Bolwerk. Al spoedig klinken geluiden om hier een park aan te leggen. Burgemeester Fontein Verschuier nam contact op met Zocher in Haarlem, die een plan zou maken. Zo ontstond het huidige Victoriepark, in de jaren dertig van de negentiende eeuw het 'Nieuwe Plantsoen' genaamd of ook wel 'Stads Wandelplaats'. Interessant is in dit verband een prijsvraag die de stad begin 1826 organiseerde. In een annonce in de Oprechte Haarlemsche Courant van

4 januari van dat jaar loofde men een bedrag van 100 gulden uit voor degene die 'het meest geschikte en best uitvoerbare plan' wist te ontwerpen voor het 'eenige roeden' (een roede stond toen gelijk aan 10 meter) verplaatsen en een kwartslag draaien van de Friese Buitenpoort, 'zonder dat eenige afbraak nodig zal zijn'. Waarom men de prijsvraag organiseerde is niet geheel duidelijk. Wilde men de Friese Buitenpoort betrekken bij het nieuwe park? Ook elders in de stad was men in die tijd bezig met het veranderen van de bolwerken in parken: zo werden in 1827 de wallen bij de Nieuwlander en de Kennemerpoort afgegraven en met hakhout beplant. Het is uiteraard ook mogelijk dat men alleen beoogde de poort weer in het verlengde te leggen van de vlotbrug naar de Frieseweg. De zeven inzendingen werden beoordeeld door de hoofdingenieur van

De in 1835 gebouwde draaibrug over het Noordhollands Kanaal. Op de achtergrond de 'Friese Barrière' die de oude Friese buitenpoort verving. C.W. Bruinvis, 1875 naar de situatie van 1843.



Gezicht op het Noordhollands Kanaal vanaf Amsterdam en profieltekening van het kanaal met de Bellona en de Christina Bernardina. E. Maaskamp, 1825.

Waterstaat D. Mentz, de stadsarchitect W. Hamer en de polderbaas van de Heerhugowaard, P. Raat. Het voorstel van de veelzijdige Alkmaarder C.J. Hellingwerff werd het best uitvoerbaar geacht. Hij wilde de fundamente losbreken en vervolgens de poort verplaatsen op een slede, glijdend op kogels die in sleuven lagen. Bij het draaien zou de poort op een tweede slede worden overgebracht, waaronder cirkelvormige

sleuven waren aangebracht. Op voorstel van de commissie werd het uitgelopen bedrag aan Hellingwerff toegekend, ook al ontbrak een begroting van de kosten. Het plan werd overigens nooit uitgevoerd.

Enkele jaren later moest de Friese buitenpoort helaas verdwijnen omdat het scheepvaartverkeer te veel hinder ondervond van de bocht die zich hier in het kanaal bevond. In opdracht van het Rijk werd de poort in 1834 afgebroken en het jaar erop de bocht in het kanaal rechtgetrokken. De vlotbrug ter plaatse werd vervangen door een dubbele draaibrug. De gemeente protesteerde niet tegen de afbraak. Al zullen vele Alkmaarders de nieuwe draaibrug hebben gewaardeerd, er zal ook spijt zijn gevoeld over het verdwijnen van het karakteristieke bouwwerk. Niet voor niets zijn er vele tekeningen van de Friese buitenpoort bewaard gebleven. Bij het rechtekken van het kanaal werden vlakbij de poort fundamente van torens en muren aangetroffen, samen met resten van wapens, huisraad en enkele schedels. Dit keer werd ook de moeite genomen



Het Noordhollands Kanaal met de vestingwal ter hoogte van de latere Kanaalkade, 1865. In de verte de draaibrug. Tekening E. Masdorp, 1865.

om de funderingsresten nauwkeurig op een kaart in te tekenen. Men meende opnieuw resten van de Torenburg te hebben blootgelegd.

### Friese en Texelse barrière

Omdat vanwege de heffing van stedelijke accijnzen nog steeds behoefte bestond aan een fysieke afsluiting van de toegang tot de stad, plaatste men aan de stadskant van de nieuwe draaibrug een nieuw afsluithek. Ter weerszijden ervan bouwde men twee woningen voor de huisvesting van de brugwachter en de inner van de stedelijke accijnzen. De woningen waren uitgevoerd in neoclassicistische stijl en aan de voorzijde voorzien van vier stenen zuilen. Het geheel noemde men in de wandeling de 'Friese barrière'. Na de afschaffing van de stedelijke accijnzen werden hek en gebouwen in 1866 afgebroken.

Ook aan de noordkant van de stad werd een 'barrière' aangelegd. Na de aanleg van het Noordhollands Kanaal werd het verkeer naar Den Helder langs het nieuwe kanaal geleid. Naast het Munikenbolwerk kwam een vlotbrug te liggen naar de overkant van het kanaal. Vervolgens werd ten behoeve van de heffing van de stedelijke accijnzen ter hoogte van de Paardenmarkt een nieuwe toegang tot de stad aangelegd, bestaande uit een beschoeide dam met een overbrugde doorvaart naar de vestinggracht. Op de dam bevond zich een hoog hek tussen twee huisjes voor de portier en een ambtenaar der stedelijke belastingen. Ze waren aan de voorkant voorzien van klassieke zuilen, net als bij de Friese barrière. De nieuwe toegang werd het 'Texelse hek' ofwel de 'Texelse barrière' genoemd. De vlotbrug ter plaatse verdween in 1847 met het overbrengen

Gezicht vanaf het Noordhollands Kanaal op Alkmaar met Bierkade en Accijnstoren naar een tekening van Chr. Schüler, ca. 1860. Links het restant van de zogenaamde 'Hoge Brug' in de oude vestingwal.





Gezicht op Alkmaar vanaf het noorden door B.G. ten Berge, 1862. Het afgesneden kanaalvak was nog niet aangelegd. In het midden de Texelse barrière.

Gezicht op Alkmaar met Schermervlotbrug, plantsoen en Accijnstoren. In de verte de Turfmarkt met zoutkeet in bedrijf. B.G. ten Berge, 1861.



van de rijksweg richting Den Helder naar de westkant van het kanaal. Nadat de stedelijke accijnzen in 1865 werden afgeschaft, hadden de gebouwen geen functie meer. Ook hier werd in 1870 werd alles afgebroken.

### Koning Willem I op bezoek

Het Alkmaarse stadsbestuur, aangevoerd door burgemeester Fontein Verschuur, deed steeds zijn uiterste best om Blanken en de koning gunstig te stemmen jegens Alkmaar. In 1821 werden de burgemeesters Fontein Verschuur en De Sonnaville in 'particuliere audiëntie' ontvangen bij de koning. Ze nodigden hem uit naar Alkmaar te komen. Fontein Verschuur bood hem zelfs zijn huis aan voor logies. De koning bleek zeer belangstellend en reisde inderdaad enkele dagen later af naar Purmerend en Alkmaar om de kanaalwerkzaamheden in ogenschouw te nemen. Na Purmerend te hebben bezocht arriveerde hij op 21 juli 's ochtends rond elf uur bij de Schermerpoort, waar het stadsbestuur en andere heren hem opwachtten. Blanken leidde de koning vervolgens langs de werken in de stad, waarbij hij vooral aandacht gaf aan het gedeelte tussen de Waterpoort en de Friese poort, waar de kanaalbedding al de volledige diepte had, 'zonder eenige nadeelige gevolgen van opwelling of uitkalving' zoals de Alkmaarsche Courant trots wist te berichten. Vervolgens vertrok de koning naar Koedijk om ook daar de werkzaamheden te inspecteren. Bij de kerk had Blanken een tent ingericht met allerlei informatie over de werkzaamheden in de vorm van kaarten en dergelijke. De koning werd daar door baron Du Tour ingelicht over de oudheidkundige vondsten die er gedaan waren. Daarna ging het gezelschap weer naar Alkmaar, waar in het huis van burgemeester Fontein Verschuur een 'verversing' werd genoten, terwijl buiten de

muzikanten van de stedelijke schutterij temidden van een grote schare nieuwsgierige Alkmaarders voor passende muzikale begeleiding zorgden. Even na twee uur vertrok de koning alweer.

### Het kanaal voltooid

Eind 1821 waren de belangrijkste werkzaamheden bij Alkmaar gereed. Het jaar daarop vonden bij de Bierkade nog baggerwerkzaamheden plaats op kosten van de stad, die graag de mogelijkheid wilde creëren voor zeeschepen om aan de Bierkade te overwinteren. Daarvoor moest de Voormeer op dezelfde diepte worden gebracht als de eigenlijke kanaalbedding. In 1823 liepen de verdere werkzaamheden aan het kanaal ernstige vertraging op doordat er arbeidsonlusten uitbraken bij het graven van het kanaalpand tussen Akersloot en Boekel. De aannemer van dit kanaalgedeelte, Gerrit Huijskens, had veel te laag ingeschreven op het werk en probeerde toch nog winst te maken door zijn arbeiders zo weinig mogelijk te betalen. Hij werd in zijn werkkeet in de buurt van Akersloot belegerd door een menigte getergde kanaalwerkers. Hij schoot op de belegeraars, doodde twee arbeiders, maar werd even later zelf ook doodgeslagen door de uitzinnige menigte. Pas door inzet van militairen kon de orde worden hersteld.

Eindelijk, in december van het jaar 1824, was het kanaal gereed. Merkwaardig genoeg is dit waterstaatkundig werk van formaat - tot de aanleg van het Suezkanaal het grootste bevaarbare kanaal ter wereld - nooit officieel geopend. Wel waren er feestelijkheden rond de eerste twee zeeschepen die het kanaal bevoeren, het oorlogsschip Bellona dat de reis Amsterdam-Den Helder maakte en het uit Batavia komende koopvaardijfregat Christina Bernardina dat van Den Helder naar Amsterdam voer.



Gezicht op het Noordhollands Kanaal vanaf de Bierkade door B.G. ten Berge, 1861. We zien onder meer een groot zeilschip en het landhoofd van de voormalige Hoge Brug.

Gezicht op Alkmaar vanaf het Zeglis. B.G. ten Berge, 1861.





Gezicht op Alkmaar met links het restant van de Hoge Brug en rechts schepen in aanbouw. B.G. ten Berge, 1855

De beide schepen passeerden elkaar tussen Schager- en Sint Maartensbrug. In Alkmaar kregen de schepen een feestelijke ontvangst. Het stadscarillon werd gespeeld en ook de muzikanten van de stedelijke schutterij lieten zich niet onbetuigd. Bij het passeren van de Christina Bernardina, die zowel bij binnenkomst als bij het verlaten van de stad bij wijze van groet 9 schoten afvuurde, werd met het stadsgeschut gezorgd voor een passend tegensaluut.

### Gevolgen voor de stad

De aanleg van het kanaal had grote

economische gevolgen voor de stad. Op de korte termijn waren deze niet gunstig. Fontein Verschuur, vurig pleitbezorger van de aanleg van het kanaal door de stad, klaagde al in 1826 steen en been. In een door hem namens de gemeenteraad opgesteld 'adres' aan de koning noemde hij de aanleg van het kanaal noodlottig voor de welvaart van de stad. Alkmaars welvaart, zo betoogde de burgemeester, hing altijd grotendeels af van de winkelnering. Alkmaar was de 'voorraadschuur' van de regio. Maar nu gingen de plattelandsbewoners liever naar Amsterdam. Ja, vanuit Alkmaar was er wel een hele zwerm aan marskramers die het kanaal gebruikten om dag in dag uit het platteland lastig te vallen met hun producten, maar dit betrof meest Duitse seizoensmigranten van wie de winkels in de stad geen voordeel hadden. Daar kwam bij dat de al eerder genoemde 'diep- en kaaigelden' weinig meer opbrachten, omdat na het gereedkomen van het kanaal de meeste schepen zonder iets te betalen de stad voorbij voeren. Tenslotte waren er nog de Alkmaarse beurt- of veerschippers die hun vervoersmonopolie waren verloren en nu moeite hadden om rond te komen. Hetzelfde gold voor veel herbergiers en logementhouders die voorheen profiteerden van het verplichte overstappen van reizigers op andere veerschuiten, wat vaak een overnachting in Alkmaar vereiste.

Toch profiteerde de stad op de lange termijn van de kanaalaanleg. De aan- en afvoer van goederen naar de Alkmaarse markten werd zeer verbeterd en in de latere jaren van de negentiende eeuw had de stad veel voordeel van de stoombootondernemingen die op grote schaal passagiers en goederen vervoerden. De in 1864 in Alkmaar door Cornelis Bosman opgerichte rederij Alkmaar Packet, groeide uit tot een van de grootste stoombootondernemingen in



Gezicht vanaf het Eiland op de Schermer-vlotbrug en de Bierkade, ca. 1870.

Noord-Holland. In de tweede helft van de negentiende eeuw vestigden allerlei bedrijven zich langs het kanaal, met name op het oude Eiland en de noord-oever van het kanaal.

Al in 1859 dacht Alkmaar heel anders over het kanaal dan in 1826: het stadsbestuur richtte een vlammend adres aan de koning om de plannen voor het Noordzeekanaal niet door te zetten, omdat zeeschepen dan niet langer gebruik zouden maken van het Noordhollands Kanaal. Blijkbaar was men toch anders gaan denken over het eens zo 'noodlottig' geachte kanaal. De opening van het Noordzeekanaal in 1876 had inderdaad tot gevolg dat zeeschepen in het vervolg het Noordhollands Kanaal links lieten liggen, maar voor het binnenlandse scheepvaartverkeer werd het kanaal steeds belangrijker.

Begin jaren zestig van de negentiende eeuw tekende B.G. ten Berge een aantal gezichten op Alkmaar vanaf het Noordhollands Kanaal. De romantische tekeningen ademen vooral veel landelijke rust. Hoewel schepen niet ontbreken, is het allesbehalve druk op het kanaal. Van industrie was toen nog weinig te merken, al beeldde Ten Berge op een van de tekeningen wel de scheepswerven op het oude Eiland af.

### Afgesneden Kanaalvak

In het tracé van het Noordhollands Kanaal bij Alkmaar kwam in de loop van de negentiende eeuw nog één belangrijke wijziging. De spoorwegaanleg bij Alkmaar maakte het in de jaren zestig noodzakelijk een spoorbrug over het kanaal te leggen. De gelegenheid werd aangegrepen om ook maar meteen de scherpe bocht naar het noorden die het kanaal ter plaatse maakte, een stuk flauwer te maken. In 1864 werd een nieuw kanaalgedeelte gegraven. Op verzoek van de stad bleef de oude bedding behouden.



Stoommeelfabriek aan de Noorderkade, ca. 1895. Het Noordhollands Kanaal was rond de eeuwwisseling een aantrekkelijke bedrijfslocatie.

Tussen het oude en nieuwe kanaaltracé ontstond een schiereiland, dat door middel van een iets ten zuiden van de spoorbrug gelegen dam aan een kant verbonden was met de oever. Met weinig moeite kreeg Alkmaar er een mooie beschutte haven bij. Veel gebruik werd er overigens niet van gemaakt, zeker niet na het gereedkomen van het Noordzeekanaal in 1876. Men parkeerde er

Het kanaal en de Voormeer gezien vanaf de Bierkade rond 1910. Stoomboten en zeilschepen zorgen voor een gezellige drukte op het water.





Het Afgesneden Kanaalvak op een foto uit 1886. Het was toen een oase van rust.

houtvloten, in afwachting van verdere verwerking. Ook meerden er met regelmatig rijnen aan met kolen voor de gasfabriek, die tot 1916 aan de Paardenmarkt was gevestigd. Alkmaarse jongens maakten er een sport van om over de balken van de houtvloten te lopen, een

gewaagde onderneming, waarbij regelmatig een nat pak werd gehaald.

### Tot besluit

De aanleg van het Noordhollands Kanaal was een van de grootste ingrepen die de Alkmaarse binnenstad in de negentiende eeuw kreeg te verduren. Ten dienste van de vooruitgang werd de stad beroofd van een aantal fraaie gebouwen. Maar er kwam ook veel voor terug, al duurde het een tijd voordat de beloofde gunstige economische effecten echt werkelijkheid werden. De Alkmaarders raakten langzaam vertrouwd met het kanaal. De grote zeewaardige zeilschepen en later de stoomboten die het kanaal bevoeren, zullen hen hebben vervuld met trots over de snelle vooruitgang die de eeuw, zeker na 1850, kenmerkte. Het eens zo noodlottig geachte kanaal wilde men al spoedig niet meer missen.

# Spoor door de stad of stad aan het spoor?

door Sander Wegereef



## Spoor door de stad of stad aan het spoor?

### Ingezonden brief

*Het enthousiasme voor de komst van de spoorlijn leek in een stad als Schagen groter dan in Alkmaar. 'Een bestendige lezer' beklaagde zich in de Alkmaarse Courant van 18 december 1864 over het feit dat er bij de eerstesteenlegging van het stationsgebouw in Alkmaar helemaal niets georganiseerd werd. "Te Schagen werden feestelijkheden bij die gelegenheid ontworpen, optogten gehouden, geharddraafd, vuurwerk ontstoken en gesoupeerd. Te Alkmaar?? Wat zal hier gebeuren?"*

*Een week later werd hij in dezelfde krant van repliek gediend door een anonieme brievenschrijver. Volgens deze schrijver lag dat aan het feit dat Schagen door de komst van de trein uit een geïsoleerde ligging werd gehaald, terwijl Alkmaar 'slechts' een versnelde vorm van al bestaande verbindingen kreeg. Toch zag hij het positief in: "Niettemin zien vele handeldrijvende ingezetenen met belangstelling de werkzaamheden aan den weg en aan het toekomstige station alhier, hoewel zij aan het leggen van een eersten steen niet veel waarde schijnen te hechten: hunne ingenomenheid kan en zal dan ook zonder twijfel gepaster kunnen blijken als bijv. in den aanstaanden zomer, de eerste sectie van den N. Holl. Spoorweg (Alkmaar-Nieuwediep) geopend en voor 't publiek in dienst gesteld wordt."*

De negentiende eeuw bracht grote veranderingen in mobiliteit. Op 1 september 1839 reed in Nederland de eerste trein tussen Amsterdam en Haarlem. Een spoorlijn voor het goederenvervoer tussen Amsterdam en de zeehaven in Den Helder (toen nog Nieuwediep geheten) leek een aantrekkelijk alternatief voor het Noordhollands Kanaal. In augustus 1860 werd de Spoorwegwet aangenomen, waarin werd bepaald dat voor rekening van de Staat verschillende spoorverbindingen zouden worden gerealiseerd. Hiertoe behoorden ondermeer de spoorlijnen Den Helder-Alkmaar, Haarlem-Alkmaar en Amsterdam-Uitgeest.

### Alkmaar rond 1860

Rond 1860, toen de eerste rails werd aangelegd, telde Alkmaar circa 10.000 inwoners. De stad was weliswaar het

centrum van de kaashandel, maar kende nauwelijks industrie. Economisch verkeerde het noordelijke deel van Noord-Holland in moeilijke omstandigheden. Alkmaar was alleen binnen de singels bebouwd, met enkele verspreide woningen aan de Geesterhout, Kennemer Straatweg en Nieuwlandersingel. In de Laat en Nieuwesloot stroomde nog water.

Het vervoer van en naar de stad vond voornamelijk plaats per diligence en per trekschuit. Beurtschepen onderhielden in de negentiende eeuw vanuit Alkmaar veerdiensten met wel 80 plaatsen in Nederland. Vanwege de lange reistijden bleven veel reizigers in Alkmaar overnachten, waar niet toevallig veel logementen waren. Deze waren vooral te vinden op plaatsen waar reizigers de stad binnenkwamen: bij de stadspoorten of de aanlegplaatsen van de trekschuiten.



Halverwege de 19<sup>de</sup> eeuw waren de weg in en om Alkmaar nog het domein van de wandelaar en de postkoets. Op de achtergrond de Kennemerpoort (B.G. ten Berge, 1862).



Logement De Toelast rond 1965, op de hoek van de nog niet gedempte Heul en de Koorstraat.

Al in 1827 noemde Edward Boyce in zijn reisgids *The Belgian traveller, being a complete guide through Belgium and Holland* De Doelen, De Burg, Het Heerenlogement, De Rode Leeuw en De Ton als belangrijkste logementen van de stad. Een andere bekende herberg was Het Gulden Vlies vlakbij de Kennemerpoort en 't Schelvisje buiten de Boompoort aan het Zeglis. AFB Tekst loopt door Logement De Toelast rond 1965, op de hoek van de nog niet gedempte Heul en de Koorstraat. Bij Hotel De Toelast in de Koorstraat werden ook paarden en rijtuigen verhuurd. In de straat voor het hotel stonden vaak lange rijen rijtuigen met reizigers of goederen richting Amsterdam, Haarlem, Zijpe, Opmeer en Spanbroek, Oudkarspel, Medemblik en

Schagen. Ook vertrokken hier veerboten naar Amsterdam en Hoorn. Vanaf Hotel De Burg aan de Nieuwesloot vertrokken veel boten naar het noorden. Via een onderdoorgang was het logement ook bereikbaar vanuit de Langestraat.

Advertentie van de Alkmaar Packet uit de Helderse Courant van 1866. Hier is goed te zien dat de dienstregelingen van de boot en de trein goed op elkaar waren afgestemd.

**SPOORVERBINDING**  
**Lijn Alkmaar--Helder,**  
 per schroefstoomboot  „Alkmaar Packet”.

**VERTREKKENDE DAGELIJKS:**

|               |                               |                                                                                             |
|---------------|-------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------|
| Van ALKMAAR   | { 's morgens 7 ure 15 min.    | { 's morgens 6 ure en 's namiddags 1 ure 50 minuten                                         |
|               | { 's namiddags 3     5     }  | { van den Helder vertrekken.                                                                |
| Van AMSTERDAM | { 's morgens 11 ure 30 min.   | { In correspondentie met de treinen die des namiddags 3 ure 40 minuten en ten 9 ure 50 min. |
|               | { 's namiddags 6     30     } | { van Alkmaar naar den Helder vertrekken.                                                   |

De overtocht geschiedt langs de Zaan, **STEEDS ZONDER OVERLADEN.**

**LIGPLAATS DER BOOT:** } Te ALKMAAR, aan den VOORMEER.  
 } Te AMSTERDAM, aan de TEKELSCHE KADE EINDE DAMRAK.

Ter Rock-, Courant- en Steendrukker van S. GILTJES.

Situatie omstreeks 1860. Als de eerste plannen van het stadsbestuur waren doorgegaan, dan was op deze plek, bij het overgebleven landhoofd van de Boompoot, het nieuwe station van Alkmaar verrezen.



### Alkmaar Packet

Hoewel Alkmaar al vroeg enthousiast was over een spoorlijn, werden de plannen niet door iedereen met vreugde ontvangen. Veel logementhouders, beurtschippers en voerlieden vreesden de ondergang van hun handel. Het tegendeel bleek waar. Hier is goed te zien

dat de dienstregelingen van de boot en de trein goed op elkaar waren afgestemd. De Alkmaar Packet werd opgericht door Cornelis Bosman in 1864, een jaar voordat de spoorlijn Alkmaar-Den Helder in gebruik werd genomen. Zijn schepen voeren vanaf Alkmaar naar Amsterdam of Haarlem. De boot werd goed gebruikt en sommige mensen zagen het als een uitje om er een paar uur op te vertoeven. Anderen gebruikten het als een vervoermiddel om boodschappen te kunnen doen. In die tijd ging men bijvoorbeeld met de boot één keer per jaar kleren kopen in Amsterdam. Al snel had Bosman tien tot twintig boten in de vaart. Men betaalde voor een retourkaartje in de 1<sup>e</sup> kajuit fl.1,50 (circa 68 eurocent) en fl. 0,90 (nu circa 41 eurocent) voor de 2<sup>e</sup> kajuit. De boot zou daarmee jarenlang een goedkoop alternatief blijven voor de duurdere trein.

De aanleg van de spoorbrug over het Noordhollands Kanaal, circa 1865.



## Aanleg

De exploitatie van de spoorlijn werd in 1863 gegund aan de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (HIJSM).

De Staat was verantwoordelijk voor de aanleg. Vanwege de omvangrijke werkzaamheden die nodig waren bij voor de aanleg van de spoorlijn bij Amsterdam werd begonnen met lijn K: het deel Nieuwendiep (Den Helder) - Alkmaar.

In de jaren daarvoor was de locatie van het station een belangrijk punt van discussiepunt geweest. Het stadsbestuur had op 25 september 1861 besloten dat de nieuwe spoorlijn dóór de binnenstad moest lopen. Het station zou komen bij de Boampoort, tussen het Voormeer en het Zeglis. Er waren veel protesten tegen deze plannen. Een station midden in de stad zou grote nadelige gevolgen hebben voor het aanzien en de bereik-

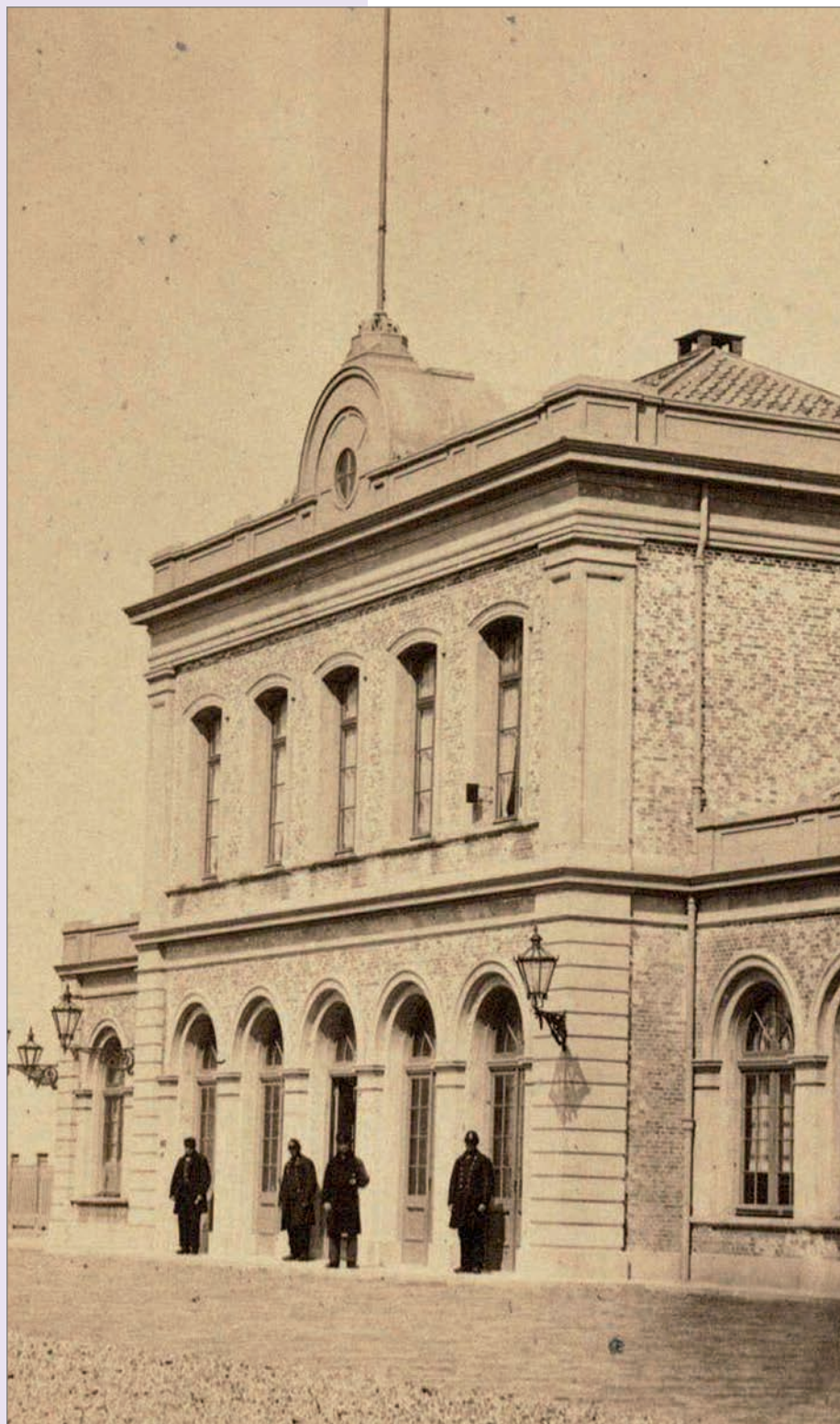
baarheid van het centrum en de veiligheid, panden zouden onteigend moeten worden, schadevergoedingen betaald... De regering wees het traject door de stad dan ook af.

Vanuit West-Friesland werden pogingen in het werk gesteld de spoorlijn óm Alkmaar heen te laten lopen. Daar zagen ze meer in een spoorlijn via Ursem. Op 8 januari 1862 besloot de Alkmaarse gemeenteraad tot het instellen van een commissie die de meest gunstige ligging van het station moest gaan bepalen. Na één keer vergaderen bracht de commissie haar advies aan de raad uit: de beste plaats voor het station zou zijn ruim ten noorden van de toenmalige bebouwing, voorbij de Texelse Barrière (nu de Tesselse Brug). De consequentie van deze keuze was dat er een spoorbrug moest worden aangelegd over het

Het stationsgebouw aan het begin van de 20ste eeuw. De twee paviljoens aan weerszijden van de middenrisaliet zijn op deze foto nog in aanbouw.



*Alkmaar. Station.*



Vooraanzicht van het nieuwe stationsgebouw van het Waterstaatstype 3. Hier is goed te zien hoe de gevel er oorspronkelijk uit zag. De zijvleugels zouden later nog worden uitgebreid.

Noordhollands Kanaal. Het advies werd overgenomen en over het kanaal kwam een grote ijzeren draaibrug. Om deze te kunnen aanleggen moest een deel van het kanaal worden omgelegd. De Kleine Haven is nog een overblijfsel van de oude waterloop.

### Stationsgebouw

Vanaf de periode dat er op grotere schaal spoorlijnen in Nederland werden aangelegd werden ook stations gebouwd. Het ontwerp en de bouw was onderhevig aan de goedkeuring en controle door ingenieurs van het ministerie van Waterstaat.

Op 1 september 1864 kreeg waterstaatsingenieur K.H. van Brederode opdracht een ontwerp te maken voor het Alkmaarse stationsgebouw. Drie maanden later werd de fundering gelegd door aannemer F.H. van Malsen uit Den Haag.

De Waterstaatsingenieurs bouwden overal in het land stations van hetzelfde type, in vijf verschillende klassen, variërend in omvang naar grootte van de stad en naar het aantal (verwachte) reizigers. Alkmaar kreeg een station van de derde klasse. Dit type station had een representatief aanzien. Op de bovenverdieping van de centrale risaliet (het middenstuk) was de woning van de stationschef gevestigd. Naast het middendeel stonden korte zijvleugels en lagere eindvleugels, die nog verder terugwaken. Hier was een marquise (perronoverkapping aan het stationsgebouw) aangebracht. Bij de bouw van het Alkmaarse station werd slechts op enkele details afgeweken van het voorgeschreven prototype van Rijks-waterstaat. Zo werd bijvoorbeeld één van de toilettengroepen in de oostelijke eindvleugel opgeofferd voor een ruimte voor dienstgoederen. Later kwam aan ieder zijde een paviljoen.



Reclame uit 1885 van "Stations Koffijhuis Logement en Stalhouderij" C.H. Hemesath in Alkmaar.

## Opening

Pas op 18 december 1865 kon de 41,9 kilometer lange spoorlijn van Alkmaar naar Den Helder feestelijk in gebruik worden genomen. Dit was de eerste spoorlijn in Noord-Holland boven het – op dat moment nog in aanleg zijnde – Noordzeekanaal.

Voor de diligencediensten betekende de komst van de trein zware tijden. Reizigers en met name ook post konden met de trein sneller worden vervoerd. De langzamere, minder comfortabele diligences konden hiermee niet wedijveren. Alleen al in 1866 werden tussen Alkmaar en Den Helder 137.000 reizigers vervoerd. Toch werd het spoor pas

echt een succes in 1867, toen de spoorlijn Alkmaar-Haarlem werd geopend. Vanaf dat moment was Alkmaar namelijk, hoewel indirect, per spoor verbonden.

Met een advertentie in de Helderse Courant werden Alkmaarders en Hieldernaren in 1867 opgeroepen om met de "Goedkoopste Volkstrein" mee te reizen naar Den Haag en Scheveningen.

**Hollandse IJzeren Spoorweg-Maatschappij.**  
**GOEDKOOPE VOLKSTREIN**  
 van Helder en Alkmaar naar den Haag,  
 op Dingsdag 20 Augustus 1867.  
**PRIJS VOOR HEEN EN TERUG IN DE 3<sup>e</sup> KLASSE EEN GULDEN.**  
 Op alle Stations tusschen Helder en Haarlem worden reizigers opgenomen.  
 Vertrek van Helder des morgens ten 6 u. 15 m. Aankomst in den Haag ten 10 uur.  
 Terug van den Haag des avonds ten 5 u. 50 m. Aankomst te Helder ten 10 uur.  
 De vertrekuren van de overige Stations zijn op de plaatsbilletten vermeld.  
 PLAATSBILLETEN zijn tot een beperkt aantal aan de Stations verkrijgbaar van 15 tot en met 18 Augustus a.a.  
 De trein zal tusschen Haarlem en den Haag niet ophouden.  
 Amsterdam, Augustus 1867.  
 DE ADMINISTRATEUR.

den met de hoofdstad. Bij de opening van dit traject in mei 1867 richtte de Alkmaarse Courant zich tot de Alkmaarse middenstand: “Niet alleen handelaars en reizigers zullen deze snellere gemeenschap met andere plaatsen op prijs stellen, ook anderen zullen er door in staat gesteld worden om voor hunne behoeften de goedkoopste en best voorziene gelegenheid op te zoeken. Onze winkeliers zullen daarom door ruime sortering en billijke prijzen moeten zorgen, dat hun debiet aan de plattelands-bevolking niet verloren gaat.”

### Horeca

Het stationsgebouw van Alkmaar lag volledig buiten de bebouwing van de stad. Goede toegangswegen van en naar het station kwamen pas in 1879 tot stand, tegelijk met de eerste uitbreiding van het stationsgebouw. Toch kreeg dit stationsplein in de loop der jaren een steeds belangrijkere rol: vanaf 1890 zouden er diligences van en naar Egmond

en Bergen vertrekken. In 1895 kreeg Alkmaar een eigen stadstram, een paardentram naar de Vierstaten. Tien jaar later werd het stationsplein het begin- en eindpunt van de stoomtrams naar Egmond en Bergen, waardoor Alkmaar een belangrijk overstapstation werd voor vele badgasten uit binnen- en buitenland.

De route van het station naar de binnenstad was een interessante vestigingsplaats voor horeca. Vlakbij het station vestigde zich een aantal stationskoffiehuizen. Een ervan noemde zich heel toepasselijk ‘De Locomotief’. Ook bij de overstappunten van de tram op de boot waren de cafés ruimschoots aanwezig. Zo was het Sneeker Veerhuis op de hoek van het Luttk Oudorp en de Bierkade tevens wachtlokaal voor de tram. Ook café Alkmaar Packet aan het Voormeer was een belangrijke overstaplocatie van de boot op de tram. Deze cafés fungeerden als wachtkamer, waar plaatskaarten en natuurlijk consumpties werden verkocht.

### Opkomend toerisme

Nadat ook de spoorlijn van Uitgeest via de Zaanstreek naar Amsterdam in gebruik was genomen gingen er doorgaande stoomtreinen rijden tussen Den Helder en Amsterdam.

De Alkmaarders trokken er op uit. In 1867 werden speciale ‘goedkope volkstreinen’ ingezet naar bijvoorbeeld Den Haag.

De trein bestond uitsluitend uit wagens van de 3e klasse, de goedkoopste en minst comfortabele klasse. Voor één gulden konden reizigers in Alkmaar of Den Helder een retourkaartje kopen om een bezoek te brengen aan Den Haag en Scheveningen, plaatsen die velen nog nooit hadden bezocht. Het ging er gezellig aan toe in de volkstreinen, waar de jenever rijkelijk vloeide.



Hotel Café Restaurant Alkmaar Packet, met aan de gevel reclame voor v. Vollenhoven's bieren. Op de voorgrond het hek van de steiger van de Alkmaar Packet. Dit café was tevens wachtkamer voor tramreizigers.

Uitgave ter gelegenheid van de feestelijke opening van de spoorlijn van Alkmaar naar Den Helder op 18 december 1865. Van boven naar onder zijn de stations van Den Helder, Schagen en Alkmaar weergegeven.



Een reiziger schreef in 1867 in de Helderse Courant dat de locomotief beter de naam 'Bachus' kon dragen in plaats van 'Nero'. De volkstreinen zag hij als "eene uitvinding der Schiedammer branders".

Het was tweerichtingsverkeer: het openbaar vervoer bracht ook bezoekers naar Alkmaar. Door de kortere reistijden was

het mogelijk geworden om vele onbekende gebieden, ver weg en dichtbij, comfortabel en snel te bereiken. Al rond 1900 trok de kaasmarkt veel toeristen naar Alkmaar, en met de komst van de stoomtrams naar Egmond en Bergen aan het begin van de twintigste eeuw kwamen ook veel badgasten uit binnen- en buitenland naar de regio. Het massatoerisme in onze stad was geboren.



# Woonhuizen en interieurs

door Harold D.E. Bos



## Woonhuizen en interieurs

### Een standenmaatschappij

Het maatschappelijke en sociale leven in Holland ondergaat aan het begin van de negentiende eeuw vele veranderingen. Na de Franse overheersing (1795-1813) ontstaat er een verschuiving binnen de bestaande sociale gelaagdheid. De welgestelde bovenlaag van de bevolking heeft na de Franse tijd materieel maar ook moreel veel ingeleverd, waardoor zij zich niet snel kan aanpassen. De burgerij krijgt hierdoor de kans zich te ontwikkelen. De kleine groep van door geboorte of positie bevoorrechte mensen, de zeer welgestelden, krijgt te maken met de concurrentie van een steeds grotere groep nieuwe rijken. Die bestaat uit een zich emanciperende, vooruitstrevende

burgerij van fabrikanten, spoorweg-exploitanten, bouwondernemers en architecten. Daarnaast ontstaat een groeiende middengroep van ambtenaren, kantoorpersoneel, winkeliers en leraren. Gedurende de negentiende eeuw blijven in Nederland de handel, het (groot)grondbezit en het bankwezen de belangrijkste bronnen van inkomsten. Gelijktijdig ontstaat een opmars in techniek, onderwijs en comfort. De opkomst van de industriële revolutie zorgt voor de komst van stoommachines, spoorwegen, vele fabrieken en gaslicht. De nieuwe burgerij dankt haar toenemende macht niet aan geboorte maar aan eigen kwaliteiten zoals ijver, werklust, doorzettingsvermogen, onderwijs en studie. Deze eigenschappen worden hoog gewaardeerd. Het begrip 'burgerlijk' staat in de negentiende eeuw voor de normen en waarden van beschaafde, zelfbewuste en verantwoordelijke burgers.

De maatschappelijke en sociale veranderingen hebben hun weerslag op de wooncultuur. Het is interessant in dit kader te kijken naar de indeling van de standen die men in de negentiende eeuw onderscheidt. Dr. Baron van Voorst tot Voorst beschrijft deze in zijn publicatie *Van Biedermeier tot Berlage* als volgt:

“Tot de deftige stand behoren zowel het regentenpatriciaat als de bankiers en kooplieden, die na 1795 of ten gevolge van een economische opbloei in de tweede helft van de 19<sup>de</sup> eeuw tot welstand komen en verder de beoefenaars van de vrije beroepen. Samen vormen zij in een stad De Welgestelde Burgerij. Deze geeft op het gebied van de woninginrichting de toon aan. De welgestelde burgers bewonen ruime, welingerichte huizen, maar slechts weinige voeren staat.

Zicht in gang van woonhuis Pieter de Lange en Cornelia Wybrandi, Langestraat 48.





Suite met openslaande deuren tussen voor- en achterkamers van woonhuis P. de Lange, Langestraat 48.

De welgestelden keken bij de inrichting van hun interieur naar het buitenland en de Koninklijke familie, het Hof. Tot de fatsoenlijke stand behoren de kleine ondernemers, ambtenaren in administratieve functies, kantoorpersoneel en later in de 19<sup>de</sup> eeuw ook de winkeliers (Middenstanders). In een stad noemen wij deze heterogene middengroep tussen de welgestelde en de arbeiders de Kleine Burgerij. De kleine burger is gewoonlijk klein behuist en sober ingericht. Vaak kopen zij meubelen die een goedkopere uitvoering waren van het meubilair van de deftige stand. De kleine burgerij gaat niet met de mode mee, maar volgt deze op afstand.

### De derde stand

Tot het lagere volk behoren de kleine werkbazen, waartoe ook de zelfstandige thuiswerkers gerekend worden en de loonarbeiders in werkplaatsen en fabrieken. In de zienswijze van de burgerij behoren arbeiders, invaliden en werkelozen tot de armen. Velen leven

in behoeftige omstandigheden, met hun (grote) gezin in een één of twee kamerwoning. De meubels zijn eenvoudig en vaak afkomstig van de witwerker of uitdrager.”

Wat ons heden ten dagen rest van de wooncultuur zijn dan ook voor het merendeel de meubels van de burgerij en gegoede standen. De kwaliteit is meestal zichtbaar aan materiaalgebruik en afwerking.

### De indeling van het woonhuis

Het standaard woonhuis aan het begin van de negentiende eeuw heeft een plattegrond met een lange smalle gang die toegang geeft aan twee achter elkaar gelegen kamers. Aan het eind van de gang is de keuken. De twee kamers, een voor- en achterkamer, verbindt men met een ‘suite’ met dubbele openslaande deuren, ‘Porte-Brisée’ geheten. Vanwege de ruimte die de twee opendraaiende deuren innemen worden in beperkte ruimten ook schuifdeuren aangebracht.



Dubbel woonhuis Oudegracht 297 met empire vensters en deur uit begin 19<sup>de</sup> eeuw (foto Mark Koning).



Zicht op het Kennemerpark, ca. 1900.

De suite is gelegen in de brede beuk van het huis, in de smalle beuk bevinden zich de gang, trap en keuken. Een dergelijke indeling, die gangbaar blijft gedurende de gehele negentiende eeuw, herhaalt zich op de verdieping(en) met twee grote kamers en twee kleine kabinetten bereikbaar via een overloop. Favoriet bij de welgestelde burgerij is het dubbele woonhuis, met daarbij een sterke voorkeur voor een symmetrische plattegrond. Die bestaat uit twee 'beuken' in het midden gescheiden door een vestibule en een lange gang. Deze bouw-

stijl is niet typisch voor de negentiende eeuw maar werd al toegepast in de zeventiende en achttiende eeuw. Enkele van dergelijke grote dubbele woonhuizen in Alkmaar uit de achttiende eeuw staan aan het begin van de Oudegracht en in de Langestraat.

Het patriciërshuis Langestraat 93 het 'Moriaanshoofd' (gebouwd 1748) en Langestraat 114 'Huize de Dieu' (gebouwd 1742-'45) zijn daar fraaie voorbeelden van. Vanaf ca. 1875 bouwen in Nederland veel herenhuizen en rentenierswoningen met deze indeling.



Advertentie firma W.F. Stoel, Alkmaars Adresboek 1876. De firma Stoel bouwde een groot deel van de huizen aan het Kennemerpark en vervaardigde zelf de grijze betonsteen, zoals die van 'Sophia'.



Dubbel woonhuis 'Sophia' Kennemerpark 19, symmetrische voorgevel uit 4e kwart 19<sup>de</sup> eeuw, (foto Mark Koning).



Rentenierswoning, Kennemerstraatweg 43, ca. 1890 (foto Mark Koning).

Niet alleen in de steden maar ook op het platteland zijn de grote huizen van de notabelen zoals notaris, dokter en ook de pastorie in deze bouwvorm. In Alkmaar staan dubbele woonhuizen aan het Kennemerpark zoals 'Parkzicht' en 'Sophia' en kleinere rentenierswoningen in deze vorm langs de singels, Kennemerstraatweg en aan het begin van de Westerweg.

### Het royale herenhuis

Vanaf 1850 en vooral in het laatste kwart van de negentiende eeuw neemt in het hele land de bouw van woonhuizen toe. De oude verdedigingswallen in Alkmaar worden geslecht. Tuinarchitect Zocher ontwerpt voor deze locatie een parkachtige aanleg, het Kennemerpark, waar men start met de bouw van royale huizen.

Een fraaie locatie waar de gegoede burgerij graag wil wonen. Ook de



Ansichtkaart van de Wilhelminalaan ca. 1910, L. Frankenberg Alkmaar, (Particuliere collectie).

toegangswegen aan de zuidzijde van de stad zijn gewild en daar verrijst het een na het ander herenhuis aan de Kennemerstraatweg, Harddraverslaan en Wilhelminalaan. Rond 1900 ontstaan de royale woonhuizen in het Emma- en Nassaukwartier. Aan het eind van de negentiende eeuw ontstaat onder de zeer welgestelde burgerij de behoefte aan een zogenaamd 'royaal herenhuis'. Deze herenhuisen vallen op door hun speciale architectuur. Decoratief gebruik van natuursteen gecombineerd met baksteen zorgt voor een levendig gevelbeeld. Deze komt het meest tot uiting in de 'speklagen' van licht natuursteen en in de zogenaamde grote 'rustica' blokken



Metiusgracht 8, neorenaissance herenhuis met souterain, met siermetselwerk en gevelsteen 'Vondel' 1897 (foto Mark Koning).



Wilhelminalaan 10, Herenhuis uit 1893 (foto Mark Koning).



Wilhelminalaan 6 en 7, parterre herenhuizen met bel-etage eind 19<sup>de</sup> eeuw (foto Mark Koning).

#### Stucadoors

*In het adresboek van Alkmaar uit 1876 staan de volgende stukadoors vermeld W. van der Meulen, Breedstraat A.163 en H. Jansen, Verdronkenoord C 93 die daarnaast ook winkelier en tapper was. Een bekende Alkmaarse leverancier van stukadoorsbehoeften enz. in 1876 is de 'Koninklijke Geotrooieerde Schelpkalkfabriek' van W.F. Stoel.*

van natuursteen of cement op de begane grond. Speklagen op de gevel en rustica blokken op het souterrain. Deze stijl, de neorenaissance, komt voort uit de sterke nationale trots in deze tijd, teruggaand op de roem van de Hollandse 'Gouden Eeuw'. Boven de vensters en deuren in de voorgevel worden decoratieve elementen zoals een driehoekige timpaan, gebroken fronton, urnvormige vazen en obeliskken aangebracht. De gevelstenen hebben evenals in de zeventiende eeuw de vorm van zogenaamd 'rolwerk' (omgekruld perkament), al dan niet voorzien van een jaartal, bijvoorbeeld 'Anno 1885', of naam, zoals 'Johan de Wit' of 'P.C. Hoofft' aan de Metiusgracht, die eveneens direct ontleend zijn aan de glorierijke zeventiende eeuw.

In het souterrain, een verdieping half in de grond, bevinden zich een keuken, bijkeuken, provisiekamer en vaak een (kleine) kelder. De voordeur is bereik-

baar via een stenen trap en daarachter bevindt zich de bel-etage (mooie verdieping). Hier zijn de representatieve vertrekken gelegen: gasten ontvangt men in de salon hoog gelegen boven het straatniveau, waar men een fraai uitzicht heeft en geen directe inkijk. Aansluitend aan de salon is er meestal een tuinkamer of serre met balkon en trap naar de tuin. Boven de bel-etage bevinden zich een eerste verdieping, tweede of meerdere verdiepingen en de zolder. In Alkmaar treffen we dergelijke grote herenhuizen met een souterrain aan langs de Kennemerstraatweg, Kennemerpark, Metiusgracht, Nieuwlandersingel en Wilhelminalaan.

Er zijn ook grote herenhuizen zonder souterrain maar met een parterre gelijk aan het straatniveau.

Hier bevindt zich naast de entree aan de voorzijde een werk- of spreekkamer, waar de heer des huizes zijn cliëntèle en relaties ontvangt. Achter de vestibule, met glazen deur, ligt een lange gang die



Metiusgracht 6, neorenaissance herenhuis met souterrain uit 1897, met siermetselwerk en gevelstenen 'Johan de Wit' (foto Mark Koning).



Advertentie uit Alkmaars Adresboek 1876.

toegang geeft tot een kleine wachtkamer en de trapopgang naar de salon op de bel-etage. Dit in tegenstelling tot eenvoudige woonhuizen waar de salon op de begane grond is. Achter in de gang is de keuken met dienst- en provisieruimten.

Sinds het midden van de eeuw past men steeds meer suitedeuren toe als verbinding tussen de salon en eetkamer, ook wel de dagelijkse huiskamer. Naast de eetkamer op de bel-etage bevindt zich, veelal boven de voordeur, een kleine dessertkamer waar het personeel de laatste voorbereidingen voor een diner kan treffen. De privévertrekken, waaronder de slaapkamers, een zitkamer/boudoir en eventueel een bibliotheek/herenkamer, zijn op hogere verdiepingen gelegen. Een aparte badkamer met een lig- of zitbad is nog een nieuwigheid die aan het eind van de negentiende eeuw wel meer in gebruik komt. De reguliere wasgelegenheid bestaat uit een wascommode of tafel met waskom en lampetkan die als watervoorziening dienst doet. Vanaf 1884 start de aanleg van waterleidingen in Alkmaar. Privaten (toiletten) met een toiletmer, onder de trap of aan het eind van de gang, zijn in royalere woonhuizen een algemeen verschijnsel, terwijl bij de klein behuisden 'de ton' vaak buiten op een plaatsje is. In Alkmaar start men aan het eind van de eeuw geleidelijk aan met de riolering en in 1916 zijn ook de herenhuizen aan het begin van de Wilhelminalaan aangesloten op het riool. Bij oudere huizen in de binnenstad gebruikt men nog decennia lang een buitenpri-

vaat of ton. Dienst- en werkvertrekken voor huishoudelijk personeel zijn op de parterre of in het souterrain. Veel personeel, zoals een dienstbode of kindermisje, woont nog intern op zolder. Zeer deftige mensen hebben een huisknecht in dienst. Zijn taak bestaat uit het vroeg in de ochtend legen van asladen en aanmaken van de kachels, het onderhoud en rijden van het rijtuig en dienen aan tafel bij diners, maar ook het verzorgen van de petroleum en gaslampen. Gasverlichting is mogelijk vanaf 1853, en als eerste buurt in Alkmaar krijgt het Nassaukwartier in 1913 elektra aansluiting.

### Decoratie en stoffering

De plafonds van de belangrijkste vertrekken in de nieuwgebouwde negentiende eeuwse woonhuizen zijn merendeels voorzien van stucwerk.

Bij eenvoudiger huizen en bij de kamers

### Behangers

*Kamerbehangers die vermeld worden in het adresboek van Alkmaar in 1876 zijn; N. Bijleveld, Laat D 463; A.A. Nierop, Gedempte Nieuwesloot B 467 (naast huisschilder ook kamerbehanger) en N. Smit, huisschilder & kamerbehanger, Laat, tegenover de Kapelkerk. Behang is te koop bij J. Engelsman Az., die tevens 'Gordijnlinnen en Behangpapieren in alle patronen' aanbied. Ook bij H. Kriller, Kooltuin, wijk C, no. 433 kon men naast: 'Schilderijen en Lakwerk' terecht voor 'Behangselpapier'.*

De zaal (salon), woonhuis van Ds. Oort, 'Huize Oort' Oudegracht 247 Alkmaar, de wanden met papieren behang met een eenvoudig patroon.





Advertentie uit Alkmaars Adresboek 1876.

op de verdiepingen blijft het plafond met eenvoudige houten planken en balken in het zicht. De boezem van de schoorsteen is aan de bovenzijde voorzien van een sierlijst, boog of stucwerkdecoraties en loopt met lijstwerk van stucwerk over in het plafond. Aan het begin van de negentiende eeuw, tijdens het Empire (1800-1810), bestaat het behangpapier nog uit losse vellen die met behulp van houtblokken bestempeld worden. Het dessin is sober met lichte patronen bestaande uit palmetten, ruiten en rozetten. Al spoedig gebruikt men cilinders met patronen waarmee men rollen papier kan bedrukken.

De gehele negentiende eeuw volgen de in de mode zijnde historische stijldes decoraties en versieringen aan plafonds, wanden- en betimmeringen elkaar op. Er is een sterke voorkeur voor papieren behang. Soms in één kleur, want veelkeurig behang drukken is prijsverhogend omdat hetzelfde vel papier meerdere malen bedrukt moet worden of met de hand van extra kleuren voorzien. De bekleding van wanden met geheel handbeschilderde behangsels op papier of linnen is zeer kostbaar. Deze wand-schilderingen zijn meestal onderdeel van een kamerbetimmering die bij voorkeur in de salon is aangebracht. In Alkmaar bevindt zich in Huize de Dieu aan de Langestraat 114 in de rechtersvoorkamer een fraai geschilderd behangsel op linnen met landschappen. De aankleding van het interieur met textiel is door de eeuwen heen een kostbare aangelegenheid. De toegepaste stoffen waren fluweel of satijn vervaardigd van zijde, wol, linnen of katoen. De stof-fering van de vensters bestaat uit dunne glasgordijnen en dikkere overgordijnen



De 'informeel ingerichte' salon van familie A.M. de Lange aan de Langestraat 116, het pand is afgebroken.



Briefhoofd meubelfabriek Gebrs. Horrix te 's Gravenhage, 1879 (uit: Tussen Biedermeier en Berlage, Van Voorst tot Voorst, 1992).

die aan de bovenzijde afgewerkt zijn met een draperie of gordijnkap.

In de publicatie Een illustrer grachtenhuis van mr. dr. J. Belonje is een boedellijst opgenomen opgemaakt op 20 april 1828 in het grachtenhuis Oudegracht 247. Deze geeft een indruk welk textiel men voor gordijnen gebruikt: 'In de kleine zijkamer voor de glazen; gordijnen vijftig cents een paar katoenen meubelgordijnen met draperie zeven gulden', 'in de groote zijkamer; twee linnen glasgordijnen een paar katoenen meubelgordijnen met draperie' en 'twee raam kussens'. Dit zijn zitkussens voor in een brede vensterbank. Op de kale houten vloer legt men losse kleden. In de woonkamers beschermt men deze kostbare tapijten bij het zitgedeelte met een los karpel, een 'morskleed'. Dit zijn in 1828 voornamelijk van koehaar geweven karpellen. De boedellijst vermeld 'In de zaal; een groen kleed (met) een karpel'.

Bijzonder is dat men tijdens bezoek een dergelijk kleed niet wegneemt, maar juist als teken van 'Hollandse zuinigheid' laat liggen. Er bestaan diverse schilderijen van een gezelschap in een interieur die getuigen van deze gewoonte.

Typisch voor de tweede helft van de eeuw zijn de 'Deventer tapijten', voorzien van een bont gebloemd of oosters decor, door P. van Calcar en Co. te Deventer vervaardigd. Na het midden van de eeuw zijn deze tapijten fel van kleur door het gebruik van chemische, aniline verfstoffen. Er bestaan echter ook Deventer tapijten met een effen middenveld omgeven door een bewerkte rand. Naast de 'Deventer tapijten' maakt men ook andere inlandse kamerbrede vloerkleden zoals 'Smyrnase, Schotse en Venetiaanse tapijten' bij Petrus Haan in Hilversum. Daarnaast komen in de huizen van de welgestelde burgers kostbare oosterse 'Perzische' en Franse 'Ambusson' kleden voor.

## Meubelverkopers

Gerenommeerde meubelverkopers adverteerden uitgebreid, zoals: "P.J. & C. Nierop, Meubel, Stoelen & Spiegel Magazijn, Meubelmakerij en Draaierij, Meubelstoffeers, Ledikanten en Matrassenmakers, werkplaats Fnidsen en Achterdam, het Magazijn is op Fnidsen C 23 te Alkmaar". De familie Nierop omvat: "C. en Nz. Jan Nierop meubelmakers en P.J. Nierop, koopman in meubelen aan het Fnidsen C 23" en "Pz. N. Nierop meubelmaker aan de Achterdam C 401". Overige meubelverkopers in Alkmaar zijn; "J. van der Berg, winkelier in meubelen, tevens bedden zuiverder, gevestigd aan de Achterdam C 124". En "A. de Haas, Meubel en Biljardmaker, Verdrongen-oord hoek Nieuwstraat C 125, 'Verkoopt, Ruilt en Repareert alle soorten Meubelen en Biljards'".



Advertenties uit Alkmaars Adresboek 1876.



Briefhoofd firma Nierop, nota voor geleverd meubilair aan dhr P. de Lange.



Winkelpuien in neorenaissancestijl in het Fnidsen, Alkmaar, 2<sup>e</sup> helft 19<sup>de</sup> eeuw, (foto Mark Koning).

Rond de jaren 1870-'80 neemt het gebruik van kostbare stoffering afgezet met passementen en franjes toe. De salon is voorzien van zware gordijnen, kappen, portières (deurgordijnen tegen de tocht) en geheel beklede en gecapitonneerde meubelen zoals de crapaud (armstoel), chauffeuse (lage damesstoel op wieltjes) en canapé (bank). Het interieur is aan het eind van de negentiende eeuw niet alleen voller maar ook donkerder. Daarnaast maakt allerlei textiele 'huisvlijt' haar entree in de salon. Ingegeven door damesbladen voor 'de gegoede stand' zoals 'de Gracieuze' werden meubels bedekt met geborduurde, gehaakte en gekantkloste kledjes vervaardigd door de vrouw des huizes.

#### Inrichting en meubilering

Aan het begin van de negentiende eeuw,

de periode van het Empire, zijn de meubelen in de ontvangruimten in één zelfde stijl en staan deze, zoals in de periodes daarvoor gebruikelijk is, langs de wanden van de vertrekken. Het middendeel van de belangrijkste kamers is leeg. Het representatieve karakter van de meubels staat daarbij voorop, het gebruik is hieraan ondergeschikt. De stoffering is kostbaar en per vertrek is er een hoofdkleur die in de verschillende interieuronderdelen terugkomt. De meeste kamers zijn sober gemeubileerd. Er bestaat een voorkeur voor donker mahoniehout. De meubels staan ook symmetrisch geplaatst: de secretaire met als pendant de even grote chiffonnière, of een stel gelijke commodes geflankeerd door twee of meerdere stoelen. De ronde tafel staat bij het raam vanwege het licht. De overgang van de Empirestijl naar het Biedermeier verloopt geleidelijk in de jaren 1810-1815. Het vroege Biedermeiermeubel noemt men ook wel burger Empire, maar het is minder plechtstatig. Het blokvormige Empire-meubilair maakt dan ook plaats voor ronde eenvoudige vormen zonder verguld beslag. Het vroeg Biedermeiermeubel krijgt al spoedig spaarzame neogotische en neorococo versieringen. Typerend is dat er, vanwege de economisch slechte tijd, geen geheel op elkaar afgestemde imponerende inrichtingen meer worden uitgevoerd. Men vult slechts aan en vervangt af en toe een meubelstuk. Het Hollandse burgermansinterieur krijgt in de eerste helft van de negentiende eeuw een vriendelijke soberheid, die louter huiselijkheid en meer comfort uitstraalt. Het formele karakter maakt plaats voor burgerlijke gezelligheid: meubels zet men dan ook los van de wand in de ruimte. De canapé, die vanouds met de rug tegen de wand staat, is nu schuin in een hoek gezet en wordt gecombineerd met een ronde tafel en enkele stoelen

tot een 'zitje'. Toch heeft deze informele sfeer tegelijkertijd ook weer iets 'deftigs' door de mahonie meubelen en kostbare stoffering.

De diversiteit aan zitjes, die halverwege de eeuw meer verspreid staan in de ontvangkamer, de salon, stelt men naar behoefte samen. De meeste zitmeubelen en tafels zijn voorzien van wieltes onder de poten om het transport te vereenvoudigen. Veel van deze meubelen zijn deels fabrieksmatig vervaardigd.

De meubelfabriek van de gebr. Horrix in 's Gravenhage is van 1850 tot 1890 één van de eerste en grootste meubelfabrieken van ons land. Hoewel voorzien van stoommachines voor het zagen, boren en draaien van hout, worden de meubels in deze fabriek nog grotendeels handmatig gemaakt en is het hand-beeldsnijwerk van hoge kwaliteit.

De welgestelde burgers in Alkmaar die dicht bij huis meubels voor hun huis willen kopen kunnen volgens het adresboek van 1876 terecht bij verschillende neringdoenden. De bekendste meubel-

leveranciers zijn op dat moment leden van de familie Nierop.

De winkeliers en neringdoenden bevinden zich van oudsher in het oostelijk stadsdeel: Fnidsen, Hekelstraat, Achterdam en omgeving.

Tot in de laatste decennia van de negentiende eeuw is de Langestraat in Alkmaar een voorname woonstraat. Na 1900 maakt de gegoede burgerij in deze straat geleidelijk aan plaats voor de middenstand die de oude woonhuizen tot winkels verbouwen. Ook de familie Nierop betreft daar aan het begin van de twintigste eeuw een fraai achttiende-eeuws herenhuis, nu modehuis Spaander.

### De ontwikkeling van een leefstijl

De welgestelde burgerij richt zich, naast de familie en het gezin, gedurende de negentiende eeuw meer op sociale contacten met 'gelijkgestemden'. Voor het geven van etentjes richt men steeds vaker een aparte eetkamer in, die als huiskamer wordt gebruikt als er geen

### Bedompte pijpela

*Het huis dat Pieter en Cornelia de Lange in 1886 betrokken aan het Verdrongennoord, was riant, maar meer dan het huis zelf werd de status van de bewoners bepaald door de inboedel. Vooral zilveren serviesgoed was een belangrijk onderscheidend statussymbool (...) Ook de gordijnen aan de straatkant waren echte statussymbolen. De meeste stof werd op bestelling geweven, gesjabloneerd en geborduurd. De voorkamer werd 'Brussels' en de achterkamer 'kochaar' bekleed in donkerrode gordijnen 'met een bruinegeel figuurtje', hetgeen weer mooi paste bij 'onze mooie stoelen'. De stalen (...) werden in Parijs besteld.(...) In die tijd werden vertrekken zelden gelucht en waren vaak indruk bedompt. Een soortgelijke woning in de jaren 1880: 'Het pijpela-achtige formaat der kamers leent zich slecht tot een behoorlijk arrangeren van het meubilair, dat noodzakelijkerwijze zo veel mogelijk langs de wand geplaatst wordt, door de schoorsteenmantel vanzelf geschikt in symmetrie. Donker is het houtwerk, in gang en trappenhuis geschilderd als eikenhout, in de keuken als marmar. Onpractisch de betimmeringen van het rijk-genaadde "kraalhout", verzamelplaats van vuil en stof (uit: Van Goeden Huize. Elite in en rondom Alkmaar in de negentiende eeuw". Themanummer Oud Alkmaar, XXV (2001).*



Eet-huiskamer familie P. de Lange, Langestraat 48.



Meubels in neorococo: 'Bonheur du jour' (vitrinekast) zwart gepolitoerd mahoniehout firma Gebr. Horrix. Stoelen mahoniehout van meubelmaker Nicolaas Pot aan de Oudegracht ca.1860 (Pariculiere. collectie, foto Mark Koning).

gasten zijn. Deze wordt ingericht met speciaal daarvoor gemaakte eetkamermeubels als buffet, dressoir, uittrektafel en bijpassende stoelen. Voor een diner met familie en gasten komen dan ook grote eetserviezen van porselein of aardewerk in zwang. Diverse fabrieken uit binnen- en buitenland haken in op deze groeiende behoefte. In Nederland is het de aardewerkfabriek van Petrus Regout, opgericht in 1836 te Maastricht, die serviesgoed levert met een transferdecor (een gedrukt decor, plakplaatje). Dergelijke serviezen bestaan uit terrines, dienschalen en allerlei typen borden en schotels. Engeland is echter een grote concurrent voor het Maastrichts aardewerk, vooral Wedgwood is zeer gezocht vanwege het sterkere materiaal, het zogenaamde 'Cream-ware' en 'Bone China'. In 1876 koopt men in Alkmaar 'Franse porceleinen, ordinair en Wedgwood aardewerk' en 'Kramerijen, Kristal, Glas' bij 'De Bazaar, nieuw verkoophuis te Alkmaar van J. Brongers G. zoon, Verdronkenoord, achter de Vischmarkt'. Het tafelzilver bestaat niet meer alleen

uit grote en kleine couverts, maar wordt sterk uitgebreid met voor ieder gerecht speciaal schepwerk en bestek als viscouverts. Behalve aardappellepels; aardappelen waren volksvoedsel, zilveren aardappellepels zijn pas omstreeks 1925 vervaardigd.

Ook gebruiken rond het slapen veranderen. Vanuit een opkomend hygiënisch besef raakt de alkoof en bedstee bij de gegoede burgerij uit de gratie. De welgestelde burger heeft een aparte slaapkamer, met een vrijstaand ledikant dat deel uitmaakt van een slaapkamerameublement, bestaande uit nachtkastjes, linnenkast, tafel, stoelen en een commode. Op deze 'wascommode' met marmerblad staat een waskom en waterkan van porselein of aardewerk met toebehoren als kam- en zeepdoos. Ook een grote kleedspiegel ontbreekt niet in de slaapkamer, soms is er een staande, kantelbare scheerspiegel. Een enkele keer is er een aparte garderobekamer en soms een badkamer, deze bevat een zitbad van koper of zink of een vrijstaande badkuip op pootjes. Het 'kamer gemak' of po-stoel staat in de slaapkamer, het privaat (ton) bevindt zich in een kast op de overloop.

### Een kwestie van smaak

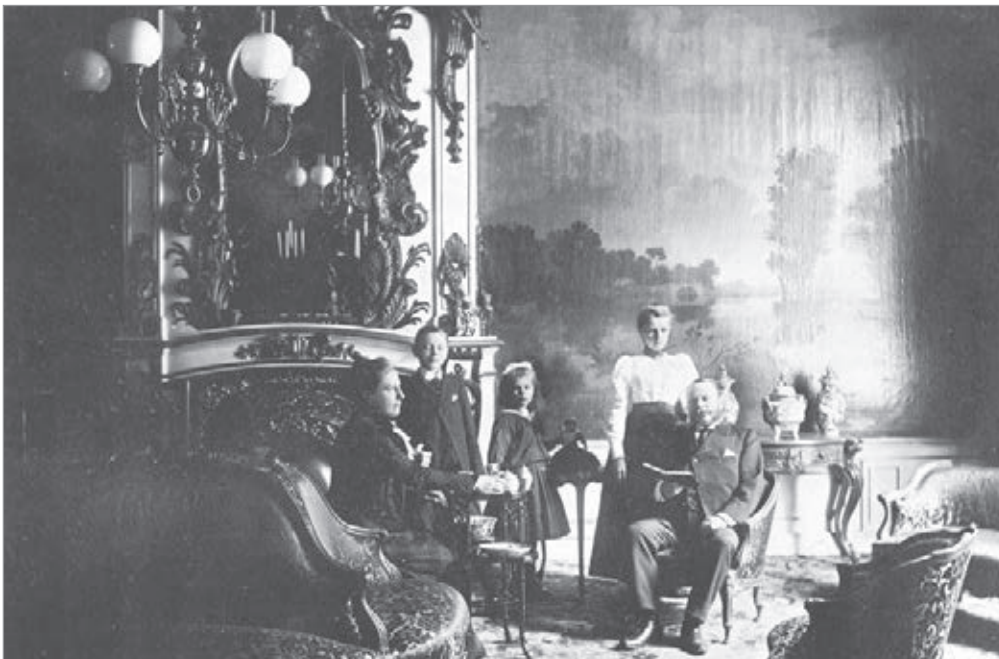
In de tweede helft van de negentiende eeuw plaatst men, vanuit artistiek oogpunt, meubels in verschillende genrestijlen bij elkaar in één ruimte. Daarnaast ontstaat de mode om verschillende stijlen in één meubel samen te brengen, het zogenaamde eclecticisme. Typische negentiende- eeuwse meubelen zijn de Bonheur du jour (vitrinekast), Etagères (open meubel met diverse plankjes) en Piëdestals (smalle hoge standaards) waar allerlei snuisterijen op uitgesteld worden. Deze meubelen staan in een quasi artistieke nonchalance in de salon. Ze worden aangevuld met echte antieke

voorwerpen en meubels. Japanse- en oosterse kunstnijverheid zoals lakwerk, tapijten en porselein worden artistiek gecombineerd met romantische schilderijen als die van de Haagse School, in brede vergulde lijsten. Ook de fotografie laat zich gelden, portretten van familieleden in veelal ovale zwarte lijsten vullen de wanden.

In het derde kwart van de negentiende eeuw ontstaat naar aanleiding van een opkomend Hollands 'nationaliteitsgevoel' een zogenaamd 'Oud-Hollands' interieur. Een dergelijke interieur wordt gekenmerkt door eikenhouten betimmeringen en meubelen, glas in lood, en Delfts-blauw aardewerk, zowel antiek als nieuw. Herenkamers en rooksalons werden bij voorkeur in deze quasi neorenaissancestijl ingericht. Daarnaast blijft in de deftige woonhuizen een salon in een mengeling van de Franse Lodewijk-stijlen in zwang. De royale herenhuizen worden steeds vaker uitgebreid met een serre waar levende planten, zoals palmen op hoge tafeltjes, hun entree maken. In de salon wordt het daglicht steeds meer getemperd vanwege

de kostbare lichtgevoelige stoffering, en worden siervazen gevuld met pluimen, rietsigaren en veren.

Rond 1870 ontstaat internationaal een reactie op de neostijlen, de massaproducten uit de fabrieken en de volle, donkere huizen. In Engeland ontstaat onder invloed van William Morris een beweging van 'Terug naar de natuur en de edele eenvoud van de Middeleeuwen', handgemaakte gebruiksvoorwerpen is het credo. In Europa ontluike min of meer gelijktijdig dezelfde reacties, in Frankrijk de 'Art-Nouveau' en in Duitsland de 'Jugendstil'. Wereldtentoonstellingen hebben daar een grote invloed op, in het bijzonder de vormgeving van de daar getoonde Japanse kunstnijverheid. De exotische Japanse kunstnijverheid op zich was ook bijzonder geliefd. Dat in Alkmaar deze Japanmode door de bovenlaag van de bevolking ook werd gevolgd toont de foto van de salon van Huize de Dieu aan de Langestraat 114. Voor het geschilderde behang op een wandtafel drie Japanse Satsuma aardewerk vazen 2<sup>e</sup> helft 19<sup>de</sup> eeuw. (Collectie familie Van der Feen de Lille, Heiloo).



De zaal (salon), Huize de Dieu, Langestraat 114, ca. 1896. Voor het geschilderde behang op een wandtafel drie Japanse Satsuma aardewerk vazen 2<sup>e</sup> helft 19<sup>de</sup> eeuw. (Collectie familie Van der Feen de Lille, Heiloo).



## De smaak op tafel

door Nancy de Jong en Rob Roedema



# BETJE DE GOEDKOOPE KEUKENMEID

## De smaak op tafel

Maaltijden zijn een belangrijk onderdeel van het dagelijks leven. Het is een moment van samenzijn en een manier om iets te vieren. Met een maaltijd kan de gastheer of gastvrouw zich onderscheiden in levensstijl, want de gang van zaken aan tafel weerspiegelt namelijk sociale positie, welvaart en getuigt van goede smaak. Zo boog in de Middeleeuwen de tafel door onder het gewicht van een overvloedige maaltijd, imponeerde je in de 17<sup>de</sup> eeuw met exotische gerechten en de 19<sup>de</sup> eeuw was de tijd voor het etaleren van goede tafelmanieren. Bij de lage sociale klassen ging het er een stuk kariger aan toe, ook in de 19<sup>de</sup> eeuw die zich kenmerkt door vernieuwingen op eetgebied, zoals de komst van margarine, vlees in blik en het koken op gas.

### Het maaltijdpatroon

Het Nederlandse maaltijdpatroon was in de 19<sup>de</sup> eeuw anders dan we nu gewend zijn. Het grootste verschil is de warme hoofdmaaltijd. Deze diende volgens *De bekwame huishoudster* uit 1868 van mw. E. Visser, als middagmaal te worden gegeten en wel om vijf uur. Het gaat hierbij niet om een late lunch want er is die dag al twee keer gegeten: om negen uur ontbijt en een koffiemaaltijd om één uur. In de zomers at men een uurtje eerder.

Het middagmaal is door de tijd heen verschoven naar dit tijdstip. Later op de avond eten wordt al eeuwen gezien als een prestigekwestie, een teken van luxe en zelfbeheersing. Als men vroeger sprak van 'vroeg eten' bedoelde men niet dat de middagmaaltijd op een eerder tijdstip

### Smoddervisch

*Smoddervisch van baars, bot of paling, één of twee van die soorten, of alle drie onder elkaar:*

*Kook 3 pond visch omtrent gaar in een vertinde ketel, giet er dan het water schoon af, zonder de visch er uit te doen. Strooi vervolgens 4 groote handenvol gekookte uien aan kleine stukjes gesneden, over de visch, voorts eene geraspte notemuskaat, een weinig pieterselie fijn gehakt, en eene quantiteit boter, hang dan den ketel met dit alles over het vuur, en schud zoo lang, tot de boter gesmolten is. Dan moet het in den schotel overgegoten worden, zonder juist op de orde te letten hoe het ligt, omdat de visch wel mag breken. NB. Er behooren, als de visch opgedaan is, gepelde garnalen bij gedaan te worden.*



Kookles in 1896, in de voormalige Huishoud- en Industrieschool aan de Oudegracht.

gegeten werd, maar dat er tussen de middag warm gegeten werd. Dit is heel lang gebruikelijk geweest bij 'gewone' mensen en de gegoeden deden hier niet aan mee.

De lunch werd aangeduid als 'koffiedrinken tussen de middag' en fungeerde net als nu als tweede broodmaaltijd. Veel mensen aten 's avonds voor het slapen gaan nog wel even een boterham, een gewoonte die pas verdwijnt toen lang na WOII zoute en zoete tussendoortjes populair werden.

### Wie kookte?

In de welgestelde burgerij was de vrouw des huizes de bazin over keuken en tafel. Koken deed deze dame niet, want dat was werk voor de vrouwen en meid. Zelf hield zij toezicht op de gang van zaken in de keuken en beheerde de voorraden. Voor de aardigheid bakte ze af en toe een cake of pastei.

In de 19<sup>de</sup> eeuw startten de huishoudscholen, die bedoeld waren voor keukenmeiden en hun toekomstige werkgeefsters. Ze leerden er degelijke kost te maken zonder al teveel poespas. Er werden grofweg drie soorten 'potten' onderscheiden: de volkspot, de burgerpot en de fijne keuken. De volkspot bestond vooral uit stampotten en eenpansgerechten, dit moesten de meisjes van het volk leren bereiden om thuis te kunnen helpen. De burgerpot bestond uit aardappelen, groenten en vlees, met voor- en nagerecht erbij. Dit was leerstof voor dienstboden en aankomende huisvrouwen. In de fijne keuken werd veel room en ei gebruikt met als voorbeeld de Franse 'haute cuisine'. Alleen de rijken aten op deze manier en dan vaak bij bijzondere, formele gelegenheden.

### Potten en pannen

In de 19<sup>de</sup> eeuw verschijnen op grote schaal burgerlijke kookboeken gericht

op een goede en vooral zuinige keuken. Ze hebben pakkende titels als *Betje de Goedkoope Keukenmeid* en *Aaltje, de volmaakte en zuinige keukenmeid*. In deze kookboeken wordt vaak precies vermeld of iets in een aardewerken pan

Omslag *Betje de Goedkoope Keukenmeid* (Privécollectie).



#### Gefarceerde uien

*Groote uien schilt men dik af en holt die uit, daarna vult men ze met balletjes kalf- of varkensgehakt en kookt ze gaar in bouillon met boter, zout en foelie. Van een gedeelte des bouillons, waarin ze gekookt zijn, maakt men eene saus, die men bindt met een paar eierdooiers. Bij het opdoen giet men deze saus er over heen.*

*Macaroni met ham en kaas  
Men kookt een half pond macaroni, onder bijvoeging van wat zout en water, niet te zacht daar de stukken heel dienen te blijven en snijdt ze voorts in stukken na believen. Doe nu in een warme aarden pan wat boter, dan een laagje macaroni, daarop een laagje gekookte en fijngehakte ham en strooi er dan notemuskaat op en parmezankaas – zoo gaat men voort tot de pan een vinger onder de rand gevuld is. Roer nu een halve pint melk, 4 eieren, een half ons boter en wat fijne citroenschil dooreen en giet het over de macaroni en laat het in de heete oven nog een kwartier bakken.*



Grijs geëmailleerd keukengereedschap (Privécollectie).

moet, een ijzeren pot of op een koperen schotel. Of dat etenswaar geweekt moet worden in pomp- of regenwater. Betje zegt in 1850 dat 'zuur gebraden vleesch' moet worden gekookt in een 'aarden' pan, duiven gebraden moeten in een koperen schotel en kabeljauwstaart moet worden gaar gestoofd in een diepe tinnen schotel. 'Smoddervisch' van baars, bot of paling kook je in een vertinde ketel en ingelegde snijbonen in een koperen ketel.

Hieruit blijkt wel dat het kookgerei smaakbepalend is door de combinatie met het gerecht. Daarom wordt in de loop van de 19<sup>de</sup> eeuw een zuurbestendige ijzeren pan ontwikkeld die geen smaak en geur aanneemt en afgeeft. Zo komt eerst een gietijzeren pan op de markt, dan een stalen die later werd geëmailleerd. In de tweede helft van de 19<sup>de</sup> eeuw verschijnt uiteindelijk het eerste industrieel vervaardigde geëmailleerde kookgerei op de Nederlandse markt. In Aaltje, het nieuw Nederlandsch Kookboek uit 1891, prijst Aaltje

het grijs geëmailleerde keukengereedschap als beste, dat bovendien bij goed onderhoud een leven meegaat. Ze meldt overigens ook dat geen enkele spijs in aanraking mag komen met koper, omdat dit gevaarlijk is voor de gezondheid.

#### Drinkwater

Als Aaltje waarschuwt voor koken in koperen pannen, is ook het besef ontstaan dat water niet gevaarloos kan worden gebruikt in de keuken. Nog tot in de eerste jaren van de 20<sup>ste</sup> eeuw liet de drinkwatervoorziening -vooral in de armere wijken- te wensen over. Er werd gedronken uit de put of regenbak en een uitbraak van cholera was dan ook niet ongewoon.

Door grondvervuiling -door menselijke activiteiten- raakte de welwaterput langzamerhand in onbruik. In de rijkere woonhuizen kwamen vanaf de 17<sup>de</sup> eeuw de eerste waterkelders met schoon regenwater. Deze werden gebouwd met harde niet-poreuze materialen als ijsselsteentjes en tracement. De buitenzijde werd nog eens afgesmeerd om alle vuil



Blindstempel (collectie Archeologisch Centrum Alkmaar).

buiten te houden. De open waterput met puttemmer werd vervangen door overkoepelde waterputten met een aanzuigbuis en de bekende zwengelpomp. De oude waterput werd vooral nog gebruikt voor huishoudelijk schoonmaakwerk. Voor drinkwater werd ook duinwater gewonnen en vanaf 1650 werd zelfs mineraalwater geïmporteerd, uit Belgische en Duitse bronnen. Het werd vervoerd in steengoed kruiken of glazen flessen die vooral op de rijkere tafels stond.

Er ontstond een levendige handel in mineraalwater met een scala aan merken dat op de kruik werd aangegeven met een blindstempel. De handel in mineraalwater stakte met de aanleg van het drinkwaterleidingnetwerk.

Mineraalwaterflessen (collectie: Archeologisch Centrum Alkmaar). Een van de waterkruiken is de zogeheten P-fles, met lange smalle hals en oor en -meestal in kobaltblauw- de letter P. Rond 1750 ontwikkelt deze zich naar de hoge cilindrische fles zoals we die nog steeds terug zien in de hedendaagse jenever kruik.



Fornuis uit de 19<sup>de</sup> eeuw  
(collectie Kachelmuseum Alkmaar).

#### Aardappelen met uien

*Men legt in een schotel eerst eene laag schijffes rauwe aardappelen met zout en peper, of notemuskaat, daarna eene laag in schijven gesneden uien, dan weder schijven aardappelen, tot de pan vol is. Doet er dan boter en melk bij en laat het nu met het vuur onder en boven goed doorstoven. Als de saus verkookt doet men er weder opnieuw bij.*

#### Het fornuis

Met de eerste waterkelders ontstaat ook het gebruik van het fornuis. Dit was aanvankelijk een gemetselde constructie met onderin een deurtje om het vuur aan te steken. Bovenin zat een gat met rondom drie ijzeren knoppen waar de pan op stond. Zo bleef er ruimte voor zuurstoftoevoer om het vuur aan te houden en het was weg waarlangs de rook kon ontsnappen. Het fornuis werd in de schouw geplaatst zodat de vrijkomende rook via de schoorsteen kon worden afgevoerd. Bij archeologische opgravingen

zijn speciale “kachelpannen” gevonden met een zwaar beroete onderkant. Deze werden uitsluitend op fornuizen gebruikt en vertellen daarmee duidelijk in welke huishoudens al met een modern fornuis werd gekookt.

Uiteindelijk werd er een fornuis ontwikkeld met een pijp voor rookafvoer. De fornuizen werden steeds verder geoptimaliseerd zodat de warmte pas de pijp in gaat na zo optimaal mogelijk gebruik. De pannen worden nu wel in het gat geplaatst zodat de warmte niet langs de pan ontsnapt. Om verschillende maten pannen te kunnen gebruiken komen er losse ringen bij waarmee het gat kon worden verkleind. Op deze manier kon bijvoorbeeld ook een wafelijzer worden gebruikt. Deze keukenfornuizen waren erg duur en het duurde nog enige tijd voordat het een algemeen verspreid fenomeen werd.

#### Handel in aardewerk en serviesgoed

Alkmaar kent vanaf de middeleeuwen zijn eigen pottenbakkers met als hoogtij 1550-1675. Tot circa 1750 is het aardewerk voor dagelijks gebruik volledig handgemaakt, vanaf het winnen van de klei tot aan het bakken, decoreren en glazuren. De lokale pottenbakkers hadden continu concurrentie van buitenlandse producten: porselein uit het verre oosten, Duits steengoed, faience aardewerk uit Italië en het Iberisch Schiereiland en glas uit Italië, Bohemen, Frankrijk en Engeland.

Rond 1750 verschijnen in Engeland stoommachines die op mondiale schaal aardewerk produceren. Vooral het zogenoemde pearlware (wit serviesgoed) en creamware (roomkleurig aardewerk, zoals Wedgewood) overspoelt de Nederlandse markt. Het Alkmaarse bodemarchief heeft hiervan diverse

exemplaren prijsgegeven. Door verbeterde techniek, nieuwe grondstoffen en modestijlen verandert het aardewerk-product in hoog tempo.

Serviesgoed bestond lange tijd uit een verzameling van losse voorwerpen. Vanaf 1750 komen bij de rijkere huishoudens -en onder invloed van de Koninklijke huizen- grote en uitgebreide serviezen op tafel. Er verschijnen serviezen op de markt met vele verschillende decors. En hoewel handgemaakt servies nog altijd verkrijgbaar was, verkoos men massaal het goedkopere fabrieksgoed dat daardoor in rap tempo een vlucht nam. Hierdoor raakte zelfs de handel in

Chinees porselein, dat 150 jaar lang een duur maar gewild product was, in verval. En ook het internationaal verkochte Delfts aardewerk kwam in een dal. Vanaf die tijd was serviesgoed verkrijgbaar in elke gewenste stijl, voor een betaalbare prijs.

Sociale verschillen in dagelijkse kost In de 19<sup>de</sup> eeuw leefde bijna een derde van de bevolking in grote armoede. Deze armoede werd onder andere weerspiegeld in het eetpatroon. Bijna de gehele eeuw lang bestond het menu voor deze grote groep mensen uit brood en aardappelen. Aan de aardappelen werd soms mosterd, azijn of vet toegevoegd. Soms was er wat variatie in de vorm van

#### Regout

*In Maastricht is Petrus Regout de eerste fabrieksmatige massaproductent van "Engels" aardewerk. Als merk drukte Regout zijn initialen "PR" in de klei en zonder dit teken was het -zeker in het begin- onmogelijk om het van het Engelse product te onderscheiden. Zijn vroege product is eenvoudig en wit geglaazuurd. Om gedegen concurrentie te bieden importeerde hij klei, prints en zelfs vakarbeiders uit Engeland. Dit had onmiddellijk succes en zijn fabrieken groeiden in korte tijd uit tot multinationaal formaat en faam.*



19<sup>de</sup>-eeuws serviesgoed uit de Regoutfabriek (collectie: Archeologisch Centrum Alkmaar).

### Kipsalade

*Men neme de overblijfsels van twee of drie gebraden kippen en snijde die in kleine stukjes, legge ze in eene pan en doe er olie en azijn over, evenals bij de salade. Daarna legge men ze op een schotel en om den rand kropsalade in vieren gesneden en op ieder kwart een hard gekookt ei, ook in vieren gedeeld. De tusschenruimten worden aangevuld met ansjovis, kappers en gehakte dragon en pimperl. Men legge de kroppen gesneden zijnde, even voordat men ze opdoet, in een mengsel van olie en azijn, en doe er vervolgens nog wat van over den schotel.*

### Zalm met kappersaus

*Neem eene moot zalm, leg die in olie, pieterselie, zout, peper en een weinig gehakte uien. Laat ze daarna koken, bijna een uur, als ze zeer dik is. Leg haar vervolgens op den schotel en doe er een kappersaus over.*

### Kappersaus

*Neem zes eieren, een lepel bloem, zout en azijn naar den smaak, laat dat koken, gestadig roerende, om het schiften te voorkomen; wanneer het goed kookt, doet men er eene klont en vervolgens de kappers bij, en roert het nog door elkander.*



Alkmaars aardewerk uit de 19<sup>de</sup> eeuw (collectie: Archeologisch Centrum Alkmaar).

erwten met zout, oud roggebrood, meel- of gruttenpap en bij hoge uitzondering een stukje vlees of “smeer”: vleesafval van onbekende herkomst.

Het grootste deel van het loon ging op aan voedsel, dat verreweg het duurste deel van het levensonderhoud vormde. Treffend is dat de rijke burgers in die tijd per maaltijd tien- tot twintigmaal zoveel uitgaven aan voedsel per gezinslid dan de arbeiders. Een landarbeider vond in zijn “stikkezakje” slechts wat brood met reuzel en een homp kaas. Het drinkkruikje was meestal gevuld met koude thee en bij hoge uitzondering iets wat voor koffie door moest gaan. Pas aan het einde van de 19<sup>de</sup> eeuw komt hierin verandering als de voedselprijzen dalen en meer bereikbaar voor mensen met een klein inkomen. Dit zorgt ervoor dat de constante hongersnood eindelijk wordt bestreden.

De Europese voedselprijzen gingen omlaag omdat het werd overspoeld met goedkope import van graan en vlees uit

Amerika. In het midwesten verbouwde men toen op zeer grote schaal graan en ontstond er een levendige vleesindustrie. Men leerde vlees te conserveren en in te vriezen waardoor transport over grotere afstanden mogelijk werd. In 1889 werden er alleen al in Chicago zo’n vijf miljoen varkens, twee miljoen koeien en anderhalf miljoen schapen ingeblikt! De prijzen waren een heel stuk lager dan de prijzen waarvoor de Europese boeren konden leveren.

### Ontbijt en koffiemaaltijd

Het ontbijt en de koffiemaaltijd (de lunch dus) waren erg sober en bestonden uit een broodmaaltijd met veel (wit) brood met boter. Als broodbeleg werd nog wel eens roggebrood gebruikt en op zondag soms witte of bruine suiker. Het meer welvarende beleg als rookvlees en eieren kwam toch ook meestal alleen ‘s zondags op tafel. Bij de koffiemaaltijd werd af en toe een “schoteltje” of “schelp” gegeten, samengesteld uit de restjes van de vorige dag. Op het schoteltje lag huzarensalade of een kroket en op de

St.Jacobsschelp waren de restjes bedekt met een laagje kaas en in de oven gegratineerd.

Hoe anders waren de ontbijten bij de upper “middle-class” in Engeland. Hier bestond een 19<sup>de</sup> eeuwse ontbijt uit toast, ronde broodjes (zoet en warm), puntbroodjes, normaal brood, boter, gezouten vlees, eieren, koude kip en patrijs en ansjovis. Plus wat te drinken zoals thee en koffie, chocolade, melk en room en soms nog een bord met havermout.

### Middagmaal

Het middagmaal werd zoals eerder vermeld gegeten om een uur of vijf. Ook deze maaltijd was aan sociale verschillen onderhevig. Het beeld dat ontstaat, is dat in vergelijking met andere landen de avondmaaltijden, ook bij de notabelen, van een verpletterende huiselijkheid zijn in vergelijking met de maaltijden van de hoogste sociale klassen in de landen om ons heen. Een Nederlands notabelengezin aan het einde van de 19<sup>de</sup> eeuw at bijvoorbeeld: een heldere groentesoep gevolgd door een garnalenschelp. Daarna een vleeskroketje met jonge erwtjes en worteltjes met kleine bloemige aardappels. Hierna nog gevogelte en sla en tot slot nog een fijne taart van de bakker. De volkspot bestond uit stamppotten en bonenschotels. Later verdween bij de huishoudscholen het begrip volkspot en niet omdat deze niet meer gegeten werd, integendeel. Het werd in praktisch alle kringen gegeten en in die tijd was soberheid de hoogste voedingskundige deugd. Toch bleven de meer formele diners bestaan uit 10 tot 24 gerechten!

### Tot slot

Door de komst van de huishoudscholen veranderde langzaam het gehele maaltijdpatroon. Er werden meer en meer kookboeken op de markt gebracht die zich toespitsten op zuinigheid en soberheid. Deze haalden geweldige oplagen en hadden invloed op alle lagen van de bevolking. Het werd gewoonte om structuur aan maaltijden te geven, zoals soep vooraf en een toetje na. Ook de neiging om meerdere vleesgerechten bij de warme maaltijd te serveren verdween en een glaasje wijn bij de doordeweekse maaltijd raakte uit gebruik. Fruit werd eerder een verantwoord dan een luxe tussendoortje. Sindsdien is het patroon van een maaltijd met groenten, vlees en aardappelen gebleven.



Foto van ca. 1900 van de keuken van Huize Parkzicht, Kennemerpark 15, toen het werd bewoond door het gezin J. Pot, directeur van de alkmaarse Telefoon- en Goederenbesteldienst.

Aardappelen met uien  
*Men legt in een schotel eerst eene laag schijffes rauwe aardappelen met zout en peper, of notemuskaat, daarna eene laag in schijven gesneden uien, dan weder schijven aardappelen, tot de pan vol is. Doet er dan boter en melk bij en laat het nu met het vuur onder en boven goed doorstoven. Als de saus verkookt doet men er weder opnieuw bij.*

Literatuur  
 Montijn, I., “Leven op stand”, Amsterdam 1998

Stuijvenberg, W.,  
 “De negentiende eeuw.  
 5000 jaar dagelijks leven”,  
 Amsterdam 1976

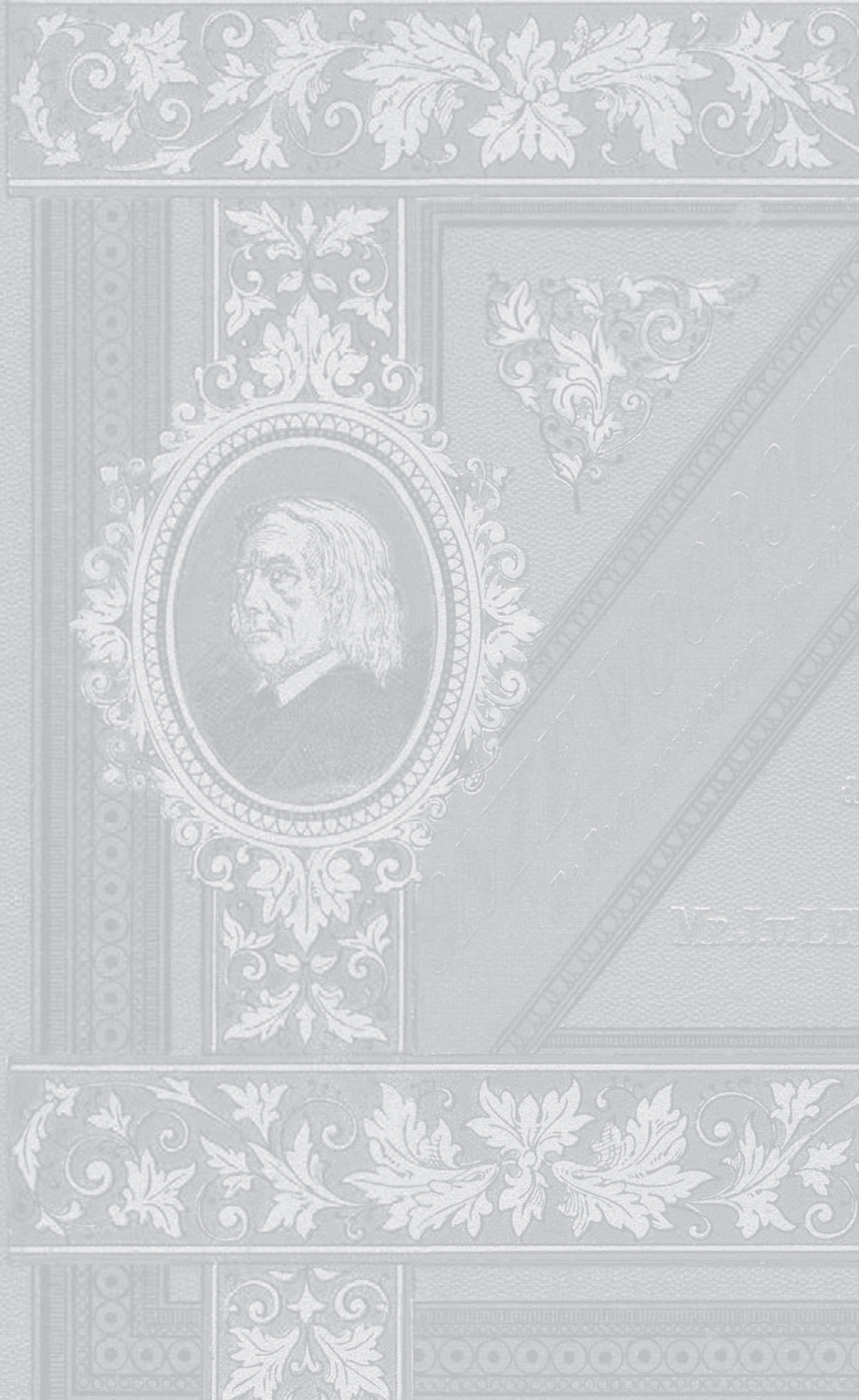
Witteveen, J., 1992:  
 Kookboeken over kookgerei.  
 Het kookgerei van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw, in:  
 A. Ruempol and A. van Dongen (red.), Quintessens.  
 Wetenswaardigheden over acht eeuwen kookgerei, tentoonstellingscatalogus, Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam, 14-32.

[www.hollandsepot.dordt.nl/artikelen.html](http://www.hollandsepot.dordt.nl/artikelen.html)



# Smaak in de letteren

*door Marlies ten Berge*





Negentiende-eeuwse boekruggen  
(Foto M. ten Berge).

## Smaak in de letteren

Eerbetoon aan Alkmaarse schrijvers  
Er zijn weinig tastbare herinneringen aan de letterkundige smaak van de negentiende eeuw. Taaluitingen verouderen sneller dan beeld en geluid, want wie neemt nog de tijd en moeite om dikke romans met ellenlange uitweidingen en gedetailleerde beschrijvingen in ouderwetse spelling en een heel ander taalgebruik te lezen? *Les Misérables* kennen we toch alleen van de musical en *Oliver Twist* van de film? Wel kunnen we terugvinden wie gewaardeerd werden in de letterkunde. Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint, ook wel Truitje, werd ereburgeres van de stad Alkmaar en kreeg een bronzen borstbeeld op de hoek van de Kennemerstraatweg en Kennemersingel.

Zij was de beroemdste schrijfster van de negentiende eeuw in Nederland, haar boeken werden veel gelezen en zeer gewaardeerd. Mede door haar werd de 'historische roman' het genre van die tijd. Op het huis waar ze in 1812 geboren werd, aan de Mient nr 6, is in 1889 een gedenksteen aangebracht en in het Emmakwartier vinden we de Toussaintstraat. Ook Willem Hofdijk werd geëerd met een straat en een gedenksteen aan de Koningsweg 15, waar hij in 1816 geboren werd. Terecht, deze eerbewijzen. Hofdijk en Toussaint hebben samen met de in Haarlem geboren Nicolaas Beets Alkmaar weer een plaats in de Nederlandse literatuur bezorgd.

Aan het Kennemerpark vinden we ook nog enkele verwijzingen naar Alkmaarse schrijvers. Hier werd een plan ontworpen voor 29 dure herenhuizen die gebouwd zouden worden door Willem Frederik Stoel. Een van de villa's die door Stoel gebouwd werden kreeg de naam Rosmade, als een eerbetoon aan

zijn in 1871 overleden vriend de schrijver Evert Masdorp die als pseudoniem het anagram M.P. Rosmade gebruikte. Ook vriend en collega-schrijver Willem Hofdijk leeft voort als naamgever van Villa Hofdijk, en tussen de twee 'heren'huizen in staat Villa Toussaint met twee aanpalende huizen, die vernoemd zijn naar twee door Toussaint geschreven boeken: haar debuut *Almagro* en haar beroemdste boek, *Het Huis Lauernesse*.



Bronzen borstbeeld van A.L.G. Bosboom-Toussaint  
(Foto M. ten Berge).



Foto uit ca. 1890 van villa Rosmade, in 1874 gebouwd door W.F. Stoel.

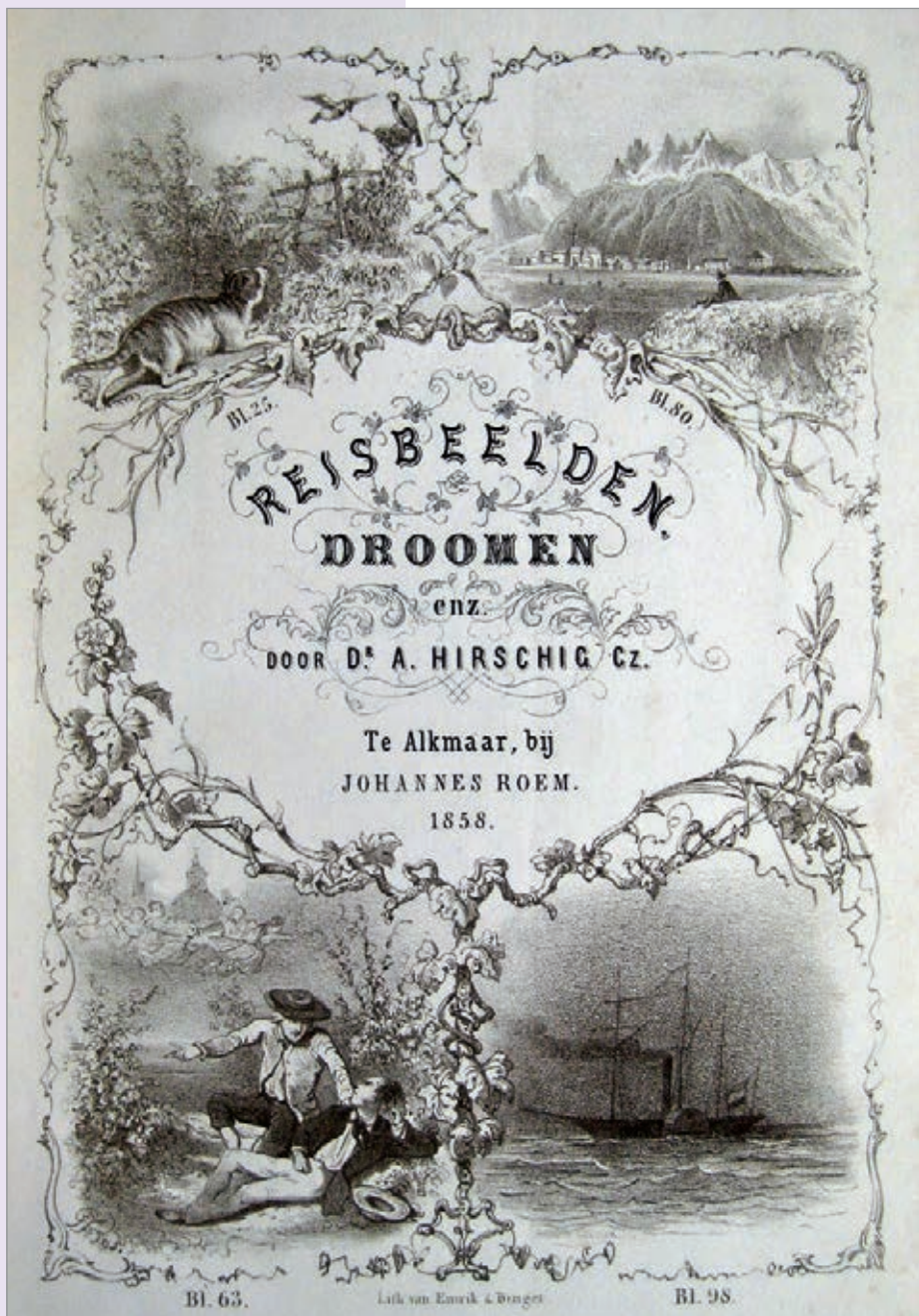
### Lezen in de negentiende eeuw

Deze tastbare eerbewijzen zeggen alleen iets over de schrijvers die doorgedrongen zijn tot de officiële letterkunde, maar zegt het iets over de smaak van de gemiddelde Alkmaarder? Hoe kunnen we eigenlijk weten wat ‘men’ graag las?

De negentiende eeuw was een heel andere wereld: gemeenschapsgevoel, arbeidsverhoudingen en stands- en klas-senbewustzijn verschilden hemelsbreed van de onze. Levensverwachtingen waren beperkt en grote delen van de bevolking leefden in armoede. Informatie en communicatie waren zeer beperkt en we moeten bedenken dat velen de kunst van het lezen niet beheersten. In Nederland was, met een laat opkomende industrie, sprake van een maatschappelijke tweedeling: er waren gegoeden en er waren armen. Wie kon een boek kopen of zelfs maar de leenprijs betalen, wie hadden tijd en bijvoorbeeld licht genoeg toen elektriciteit nog niet beschikbaar was? Boekenkasten vinden we alleen in de

interieurs van de gegoede stand, en waren eerder gevuld met wetenschappelijk werk dan met romans.

In het begin van de negentiende eeuw waren boeken nog erg duur en werd vooral veel stichtelijke lectuur geproduceerd. Van kerkelijke zijde werd gewaarschuwd tegen de ondermijnende romanlectuur: “juist in het boeiende van romans sluipt het gevaar, omdat op aantrekkelijke wijze een onwerkelijke wereld wordt voorgezet(...)”. Na 1850 was steeds meer sprake van grootschalige productie van niet te dure lectuur, ter voorlichting en verstrooiing. Zo geeft de Alkmaarse zadelmaker en schrijver Krabbendam zijn eerste werk de opdracht mee: “Wordt deze proeve (...) eenigszins gunstig ontvangen, wordt daardoor den zorgenden huisvader, of den met verdrietelijkheden overladen man, een oogenblik van verademing geschonken, dan zal ik mijnen tijd, aan het opstel geschonken, rijkelijk beloond achten(...)”. Veel koffiehuisen hadden leeskamers waar kranten en tijdschriften



Omslag van een dichtbundel van dr.A. Hirschig, 1858 (foto: M. ten Berge).

lagen. En in die kranten werden vaak verhalen gepubliceerd, meestal in feuilletonvorm. Daarnaast waren er tijdschriften die verhalen publiceerden, zoals De Almanak voor Blijgeestigen, het Nederlandsch Magazijn het Leeskabinet of het Tijdschrift Vaderlandse Letteroefeningen. In die tijd werden ook illustraties in drukwerk mogelijk door het gebruik van hout- en staalgravures. Pas aan het

eind van de negentiende eeuw werd het analfabetisme sterk teruggedrongen en namen productie en consumptie van boeken een enorme vlucht.

### Boekdrukkers en boekhandels

Als we kijken naar wat er uitgegeven, gedrukt en verkocht werd levert dat natuurlijk heel wat bekende en minder bekende namen van schrijvers op. Maar oplage zegt niet zo veel over de verkoop en verkoopcijfers geven nog geen antwoord op de vraag of een boek in de smaak viel. Wel is het waarschijnlijk dat veel plaatselijke schrijvers, die meestal ook veel gelezen werden, hun boeken lieten uitgeven bij een Alkmaarse drukker. Daarbij moeten we denken aan schrijvers als Margaretha W. MacLaine Pont en Jan Krabbendam en een dichter als dr. A. Hirschig.

Tot de bekendste drukkers behoorde Kluitman, die in 1864 op het Verdrongenoor 21 (de huidige winkel van Groothuizen) een uitgeverij, boekdrukkerij en binderij begon. Verder kennen we uit de adresboekjes nog een firma als J. Bezaan, boekdrukker aan de Oudegracht, en natuurlijk de firma Herman Coster en zoon aan de Voordam, boekhandelaar, drukker en uitgever van de Alkmaarsche Courant.

Een enkele boekhandel adverteerde in die krant. Zo maakte op 29 nov 1830 G. Nieuwenhof, boekhandelaar op de Laat, bekend, dat hij “van Heden af, zoo als in vorige jaren voorzien (was) van een sortiment fijn kinderen SPEELGOED, PRINTEBOEKEN en PRINTEN, etc, alsmede ALMANAKKEN in soorten, voor het jaar 1831”. Een breed assortiment, maar weinig lectuur. Op dezelfde dag liet J.A.M.W. Le Sage ten Broek weten dat “(...) Primo december aanstaande, zijnen winkel daar ter stede

# AAN TWEE MEESJES.

Bonte meesjes, vreugde-dronken  
Schiets gij door de twijgjes heen,  
Klapwiek met de vlugge vlerkjes,  
Huppelt om elkanders treën.

Schaatrend uit ge, in duizend klanken,  
Welk een vuur uw borst doorgloeit,  
En uw blikjes en uw kwikjes  
Toonen, hoe ge elkander boeit.

Lente roept u tot genieten.  
Alles stemt tot minnelust;  
Voor de vreugd ontwaakt gij 's morgens,  
Vreugde alleen wiegt u ter rust.

Ja! het zonlicht, koestrend, stralend  
En het aardrijk, rijk bebloemd,  
Alles stemt u tot genieten,  
Alles, wat Gods goedheid roemt.

Liefde deed u 't plekje kiezen,  
Waar gij 't kunstig nestje bouwt,  
Liefde bant de bange zorgen,  
Liefde, die zich zelf vertrouwt.

Gedicht van Hirschig, 1858 (foto: M. ten Berge).

zal openen, zullende bij hem alsdan te verkrijgen zijn alle soorten van Boeken, in alle Vakken, zoowel der Oudere als Nieuwere Letterkunde, alsmede allerhande Kinderwerkjes en Spellen, geschikt tot Sint Nicolaas een N.Jaars geschenken(..)”. Uit de adresboekjes van 1876 en later blijken er nog meer boekhandels in Alkmaar te zijn, zoals Johs. Roem en de gespecialiseerde RK boekhandel van P.J. Hoogvorst aan de Laat, met onder ander “alle soorten van RC kerkboeken, rozenkranzen, en alles wat tot het vak behoort”. Verder is er de boekhandel van H. Nederkoorn aan de Zaadmarkt 484, die drie jaar later verhuisd is naar de Langestraat, en natuurlijk de zaak van J. N. Plemper van Balen op de Mient.  
We kwamen een advertentie tegen van

H. Letzke in de Schapensteeg en er was de winkel van H.J. van Vloten. Verder vonden we nog: H.J.H. van Elst, boekhandelaar, en de erven G. Veel, boekhandelaars aan de Sint Jacobsstraat.

Dat er veel gemengde bedrijfses waren blijkt uit twee vermeldingen uit 1897: Boekhandel J.J. van der Linden aan de Kooltuin blijkt tevens kleermaker en winkelier in kantoorbehoeften te zijn terwijl D. Geerling in de Boterstraat 11 óók winkelier in behangsel was. Boekhandels genoeg dus voor een stadje als Alkmaar. Maar je hoefde geen boek te

Boekhandel en uitgeverij Kluitman in 1890.



kopen om te kunnen lezen. Dat was ook mogelijk via leesgenootschappen, ideële instellingen voor boekverspreiding of commerciële leesbibliotheken.

### Leesgenootschappen

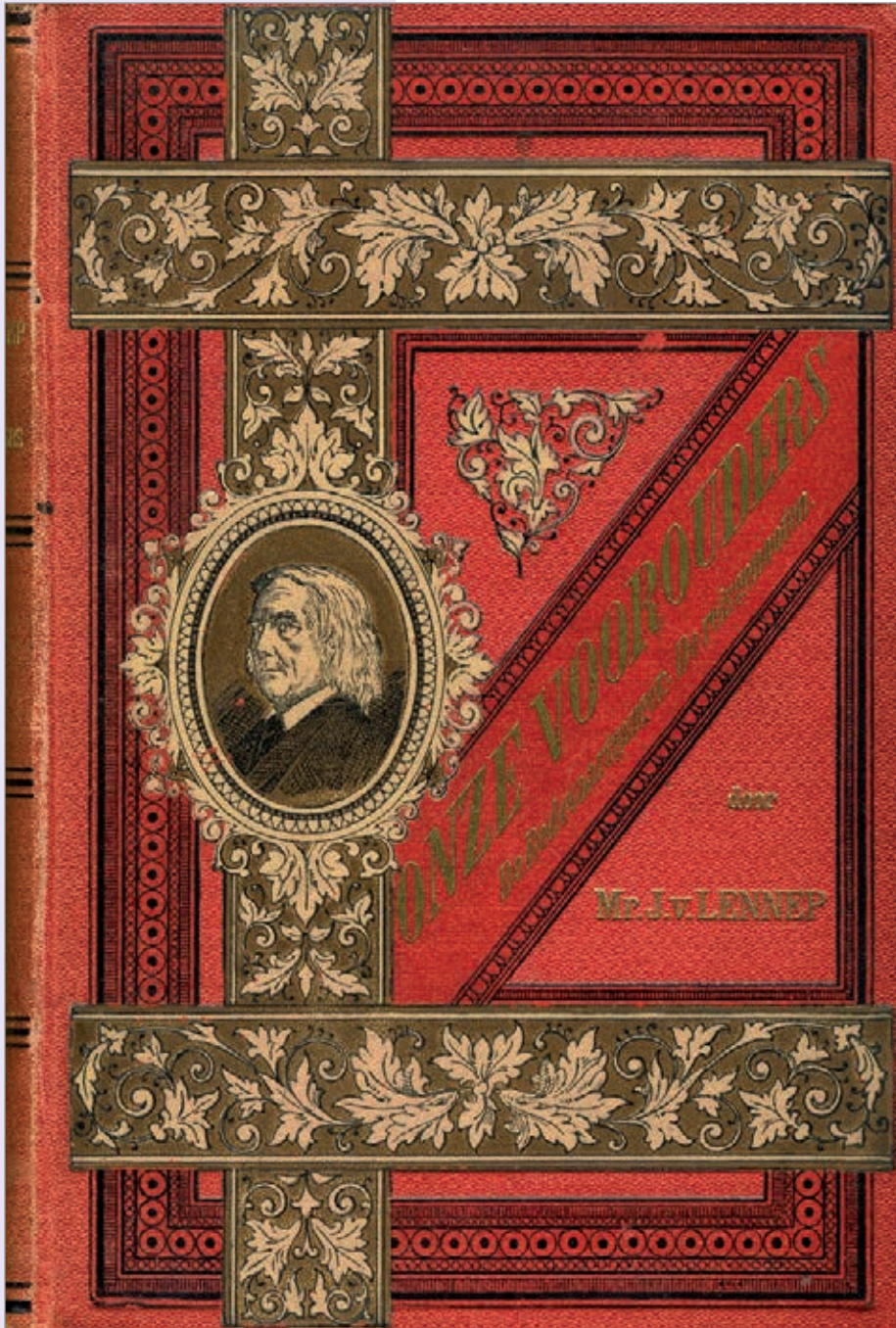
De leesgezelschappen bezaten een uitgesproken standskarakter, want je

kon alleen op voordracht lid worden en de contributiegelden waren vrij hoog, meestal zo'n 10-15 gulden per jaar. Het waren besloten clubs van maximaal zo'n 24 leden die toezagen op aanschaf, distributie, en uiteindelijk veiling van de gelezen boeken. Het leesgezelschap was populair, vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het Alkmaarse adresboek van 1876 maakt melding van negen leesgezelschappen, waaronder een Duits Leesgezelschap, een R.C. Leesgezelschap en een Dames Leesgezelschap 'Engeland'. Het beroemdste Alkmaarse leesgenootschap was echter Leeslust Baart Kunde, opgericht in 1793 met een ledental van 10 mannen. Uit onderzoek naar de veilinglijsten van Leeslust bleek dat er in het begin van de negentiende eeuw veel belangstelling was voor publicaties over de Napoleontische tijd en andere ingrijpende (of sensationele zo u wilt) kwesties zoals 'het vlot van de Medusa' en 'Kaspar Hauser'. Er was veel aandacht voor reisbeschrijvingen en voor de dichtbundels en *Geschiedenis des Vaderlands* van een schrijver als Bilderdijk. Later verdwenen de in het begin van de eeuw nog veel gelezen theologische en stichtelijke werken, maar de reisbeschrijvingen en historische werken, zo kenmerkend voor de periode van de Romantiek, bleven.

In de zogenaamde 'schone letteren' volgde het genootschap in grote lijnen de loop van de vaderlandse letterkunde: Nicolaas Beets met zijn *Camera Obscura*, Hasebroek en natuurlijk onze Truitje en Jacob van Lennep.

Buitenlandse literatuur werd alleen in vertaling gelezen, waarbij men vooral belangstelling had voor Duitse schrijvers, zoals de populaire Von Kotzebue en Lafontaine. Engelse schrijvers zoals Sir Walter Scott en Charles Dickens werden ook veel gelezen, net als Amerikaanse en Russische historische

Omslag "Onze Voorouders" van Jacob van Lennep (foto: M. ten Berge).



werken/romans. Later in de negentiende eeuw las men ook de *Max Havelaar* en boeken van Frederik van Eeden en Couperus.

Naast al deze literatuur van niveau bestond er grote belangstelling voor de regionale auteurs Cornelis Bok, veldwachter in Schagen, en de Alkmaarse zadelmaker Jan Krabbendam, een veel gelezen volksschrijver met wel 72 publicaties op zijn naam. De keuze van zo'n leesgezelschap zegt veel over de smaak van de leden, maar moest toch ook wel enigszins van stand getuigen. Ook in die tijd waren er boeken die op de salontafel terechtkwamen, en boeken die onder het hoofdkussen werden gelegd.

### De bibliotheek

Waar kon dan de gewone man of vrouw terecht die wel kon en wilde lezen maar geen geld had? Die kon terecht bij de bibliotheek, een initiatief waar de Maatschappij tot Nut van het Algemeen zich voor inspande. Haarlem opende al in 1794 een volksbibliotheek. In Alkmaar werd op 11 januari 1804 door Timon Henricus Blom het voorstel gedaan, om "ter verlichting van den zoogenaamden gemeenen man, (...) eene kleine leesbibliotheek op te richten". Er kwam een commissie en een voorstel en toen de regenten van het Gasthuis huisvesting geregeld hadden werd de volksbibliotheek op 15 april 1807 gesticht.

In het verslag van de vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen van 1849 wordt trots gemeld: "Van de Leesbibliotheek die thans 1344 boekwerken bevat was door 344 lezers een ijverig gebruik gemaakt (...terwijl) voor 26 jaren het aantal boekwerken nauwelijks 500 bedroeg en slechts 74 personen daarvan gebruik maakten." Tussen 1808 en 1880 werd door het Nutsdepartement ca. 2300 gulden geïnvesteerd in het in stand houden van de bibliotheek.

De catalogus van de bibliotheek van het Nut laat ons zien wat er zoal aangeboden werd. Nummer 1 op de lijst is getiteld *Over het bestaan van God*, op nr. 952 vinden we *De jongeling in de wereld*. Verder romans als *Herfstviolen* of *Michiel de Vries, eene Hollandsche zee-mansgechiedenis*. Of dat overeenkomt met de smaak van het volk? Lectuur moest dienen ter veredeling en verheffing van de gewone man. Maar wat is deugdelijk? Na 1853, de tijd van de katholieke emancipatie, werd een Roomsche Catholiek Leesgezelschap tot Deugd en Voorlichting opgericht, dat tot doel had de schadelijke werking van de Volksleesbibliotheek van het Nut te verminderen. Ook de catalogus van De Conferencie van den Heiligen Vincentius van Paulo van 1860 laat zien dat zij overtuigd waren van het 'nut eener goede volkslectuur'. Ook deze leesinrichting was kosteloos, de gegoede lezer werd verzocht een vrijwillige bijdrage te leveren om de leesinrichting in stand te kunnen houden "waarin zij steeds zoowel voor zichzelf als voor de hun toevertrouwen, eene doelmatige lectuur vinden". Naast de 60 werken van 'godsdienstigen en zedelijken aard' telde de catalogus ruim 300 andersoortige boeken, meestal zonder vermelding van de schrijver. Van Alberdink Thijm, Hendrik Conscience, C. von Schmidt en J. Renier Schmieders waren meerdere boeken aanwezig. Wie zijn boeken 'verscheurd of bemorst' terugbracht, mocht niet meer lenen.

### De commerciële leesbibliotheek

Was er dan nog ruimte voor commerciële leesbibliotheken? Konden zij concurreren met de gratis verstrekking van lectuur door bijv. Het Nut? Jawel, want een gratis voorziening was goed voor de armen, maar mensen uit een iets hogere stand kwamen daar dus liever niet.

#### Langestraat

"...het goud wordt zonnenschijn, dezelfde zonnenschijn die toen in de Langestraat scheen op de hooge en lage huizen, de punt- en trapjesgevels, de gevels van rooden baksteen, geestig afgezet met breede gele blokken en de deftige hardsteenen gevels, de uitstekjes en balkonnetjes, de uithangborden, de hooge en breede stoepen met hunne beeren en stoepbanken, de Langestraat van voorheen, echter zooals zij nog is, bewaakt door de Groote Kerk, die haar in hare gansche lengte afziet met een soort van statige goedhartigheid. Diezelfde zonnenschijn koesterde ook Elisabeth Blaeu toen zij haar vaders huis uitstapte, het huis dicht bij de Groote Kerk, met den breeden hardsteenen gevel en den klopper op de deur." (Uit: M.W. Maclaine Pont, "Een Alkmaarsche burgemeestersdochter", geschreven ca. 1880. Het verhaal speelt echter een eeuw eerder).



Foto uit 1880 van boekhandel van J.N. Plemper van Balen op de Mient.

En zowel Het Nut als De Vincentius zette de lezer alleen van hogerhand goedgekeurde lectuur voor. Omdat de houder van een winkelbibliotheek uit financieel belang wel moest investeren in overeenstemming met de publieke smaak, kunnen we hier waarschijnlijk het meeste leren over de lezersvoorkeur van de negentiende eeuw. Bij het ontbreken van een neutrale instelling als een openbare bibliotheek, die pas in de twintigste eeuw opgericht zou worden, konden lezers alleen hier een echt vrije keus maken. Bovendien ontliet je zo ook de sociale controle in de leesgezelschappen.

Winkelbibliotheekten vielen te onderscheiden naar stand en titelbestand, naar prijs en ligging. Soms waren ze gecombineerd met boekhandels, maar het kon ook gaan om kleine winkeltjes die naast allerlei andere zaken ook boekjes uitlenen voor bijv. een cent. Sommigen waren alleen voor de gegoeden, anderen ook voor minder draagkrachtigen. Over het algemeen gold een abonnementsgeld van ca 1,50 gulden per kwartaal, leestijd van een week per boekdeel. Dat zijn indicaties. De leesbibliotheek van Wed. J.N.Pl. Van Balen rekende in ca. 1902 voor een kwartaalabonnement een

bedrag van f2.- en voor een heel jaar werd f 6,- in rekening gebracht. Voor alles wat je leende werd 1 cent per dag gevraagd, met een minimum van vijf cent.

### Winkelbibliotheken in Alkmaar

In de Alkmaarsche Courant van 2-10-1837 verscheen het onderstaande bericht: “De ondergetekende berigt, dat, van heden af, zijne winkel en leesbibliotheek ophoudt te bestaan, bedankende hij zijne begunstigers voor het genotene vertrouwen. Hij verzoekt eenieder, die Boeken der Leesbibliotheek onder zich mogt hebben, dezelve ten spoedigsten te willen terug bezorgen. J.A.M.W. Le Sage ten Broek”

Ruim een maand later, op 20 november verscheen een bericht van Ch. Le Sage ten Broek geb. Dorsman, waarschijnlijk zijn weduwe, waarin gemeld werd dat de leesbibliotheek op de Oude Vest, wijk A no 106, weer geopend was, “en wel dagelijks van des morgens negen tot des avonds negen ure voor de gewone dagen; en van twaalf tot twee ure, en van vier tot zeven ure, voor Zon- en Feestagen. De Catalogus derzelve is verkrijgbaar voor 30 in plaats van 60 Cents, terwijl voor de bezitters derzelve, een gedrukt Vervolg, inhoudende de laatst aangekochte Boeken, gratis te bekomen is.”

In juli 1845 draagt de heer P. Beck zijn leesbibliotheek over aan de heer Joh Roem. Deze meldt ook dat hij het voornemen heeft “om deze Bibliotheek te veranderen, er eene nieuwe Catalogus van te maken en met vele nieuwe Werken te vermeerderen, zoo zal eene kortstondige staking der lezing onvermijdelijk zijn. Tevens maak ik van deze gelegenheid gebruik, om u kennis te geven, dat ik mij (...) alhier als Boekverkooper zal vestigen(...).”

In ieder geval vanaf 1888 bestond er ook een boekhandel en leesbibliotheek

op de Mient nr. 12, van J. N. Plemper van Balen, drie jaar later uitgebreid met een leesinrichting van tijdschriften en romans. Vaak werd een klein leesbibliotheekje gecombineerd met allerlei andere zaken. Zo kennen we bijvoorbeeld de zaak van D. Geerling in de Boterstraat 11, die in 1897 niet alleen een boekhandel en leesbibliotheek had, maar ook behangsel verkocht, wat tenslotte ook papier was. We weten niet hoe volledig deze lijst is. Kleine neringdoenden komen niet voor in de adresboekjes van de boekhandel, adverteerden niet in het Nieuwsblad voor den Boekhandel of in de krant en waren in hun woonplaats meestal niet geregistreerd.

Wie weet hoeveel meer kleine winkelbibliotheken er nog waren in Alkmaar?

### De catalogus

En wat bood zo'n leesbibliotheek dan aan? Alles wat nu klassiek is geworden, de bekende negentiende-eeuwse letterkunde, was in de bibliotheek aanwezig. Maar met evenveel smaak

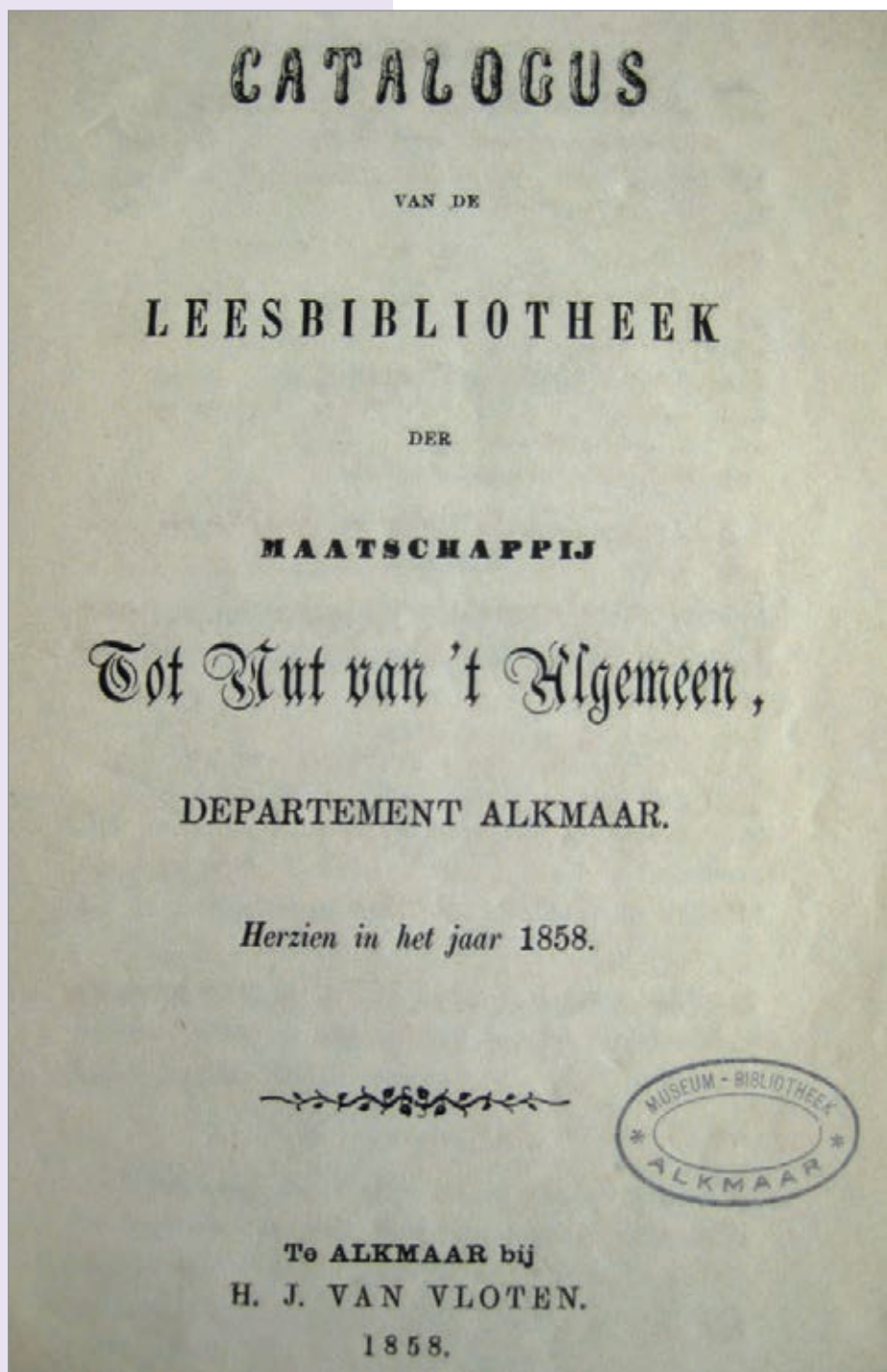
### De echo van 1573

*Klim dat Berger duin op, strevend  
Naar d'allerhoogsten top; staar,  
trillend van genot,  
De ruimte in; weid uw blik van  
deenen toren tot  
Den ander, van dorp tot dorpe;  
doe hem ijlen  
't geduinte, 't woud, de vlakten  
over; ginds verwijlen  
(...)*

*Steeds blijft hij rusten op de kerk  
van Alkmaar, rusten  
Daar op dat reuk-altaar, dat aan  
die groene kusten  
Rotsvast verrijst. (Uit: “De echo  
van 1573” door Hofdijk)*

De villa Hofdijk, Kennemerpark 31  
(foto: M. ten Berge).





De catalogus van de leesbibliotheek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (foto: M. ten Berge).

werd gelezen wat uit de literatuurgeschiedenis is verdwenen. In de catalogi staan vele onbekende auteurs met even onbekende werken. In de winkelbibliotheekjes kon je ook de boeken lenen die nooit een plaats gekregen hebben in de verzorgde boekenkasten van de biblio-

fielen en letterkundigen. Tegenwoordig is het zo goed als onmogelijk deze boeken nog te vinden, want de inhoud van de vele grote en kleine leesbibliotheeken zal wel bij het vuilnis zijn beland. Door de gestegen welvaart, goedkope boekenproductie, toenemende organisatie en uitbreiding van de openbare bibliotheken zijn de leesbibliotheeken in het begin van de twintigste eeuw vrijwel allemaal verdwenen, meestal met de hele inventaris. Ook van Alkmaarse winkelbibliotheeken zijn geen gegevens beschikbaar van voor 1900.

Uit onderzoek naar een Leidse leesbibliotheek die in 1822 werd overgenomen met 3000 titels, waarvan 2/3 in het Nederlands en in 1856 gegroeid tot 11.000 titels, waaronder veel in Frans, Duits en Engels, blijkt wat de gemiddelde voorkeur was. In 1859 namen de zoons deze leesbibliotheek over en hielden opruiming: het populairwetenschappelijk deel werd weggesnoeid, oudere letterkunde verdween: kortom, meer fictie en modernere lectuur. Van de oorspronkelijke Nederlandse romans - minder dan de helft van de collectie - blijkt ongeveer de helft historische romans die meestal in de plaatselijke geschiedenis spelen. Populair was werk van Engelse schrijvers als Scott en Dickens, maar vooral ook Bulwer Lytton met boeken als *Rienzi*, *de laatste der tribuns* of *De laatste dagen van Pompeji*. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat van een schrijver als Dickens weinig werk voorkomt in de catalogi van Nutsbibliotheeken, maar dat de leesbibliotheek van Van Hoek in Leiden elk werk van Dickens direct na uitgave kocht. De Duitse Spindler en Lafontaine waren zeer populair, net als de groene deeltjes van Heine's complete werken. Uit het Frans kennen we niet alleen Dumas en Victor Hugo, maar juist ook de middelmatige schrijvers werden populair, zoals de (sensatie)romans van Eugène Sue,

*Les mysteres de Paris* en *Le Juif Errant* en Paul de Kock met zijn *Le cocu*, ook zo'n zedenbedervend boek! De Kock schreef verder o.a. *De losbol*, *De bevroren vrijer*, *De dame met de drie corsetten* en *Een lekere buurman*. Bij zulke titels heb je toch geen spannende kافت meer nodig! De lichtzinnig geachte De Kock werd overigens bij voorkeur in het Frans gelezen. Hoewel de populaire literatuur niet echt paste niet bij de smaak en het niveau van de letterkundige en intellectuele lezer, wil dat niet zeggen dat het niet door hen gelezen werd! Ook het echtpaar Bosboom-Touissaint wilde zich graag ontspannen bij het werk van Paul de Kock. Bosboom zelf was van mening dat zij "hun voorkeur niet onder stoelen of banken hoefden te verbergen, en al durft mijn vrouw het nauwelijks bekennen, zij koestert dezelfde predilictie".

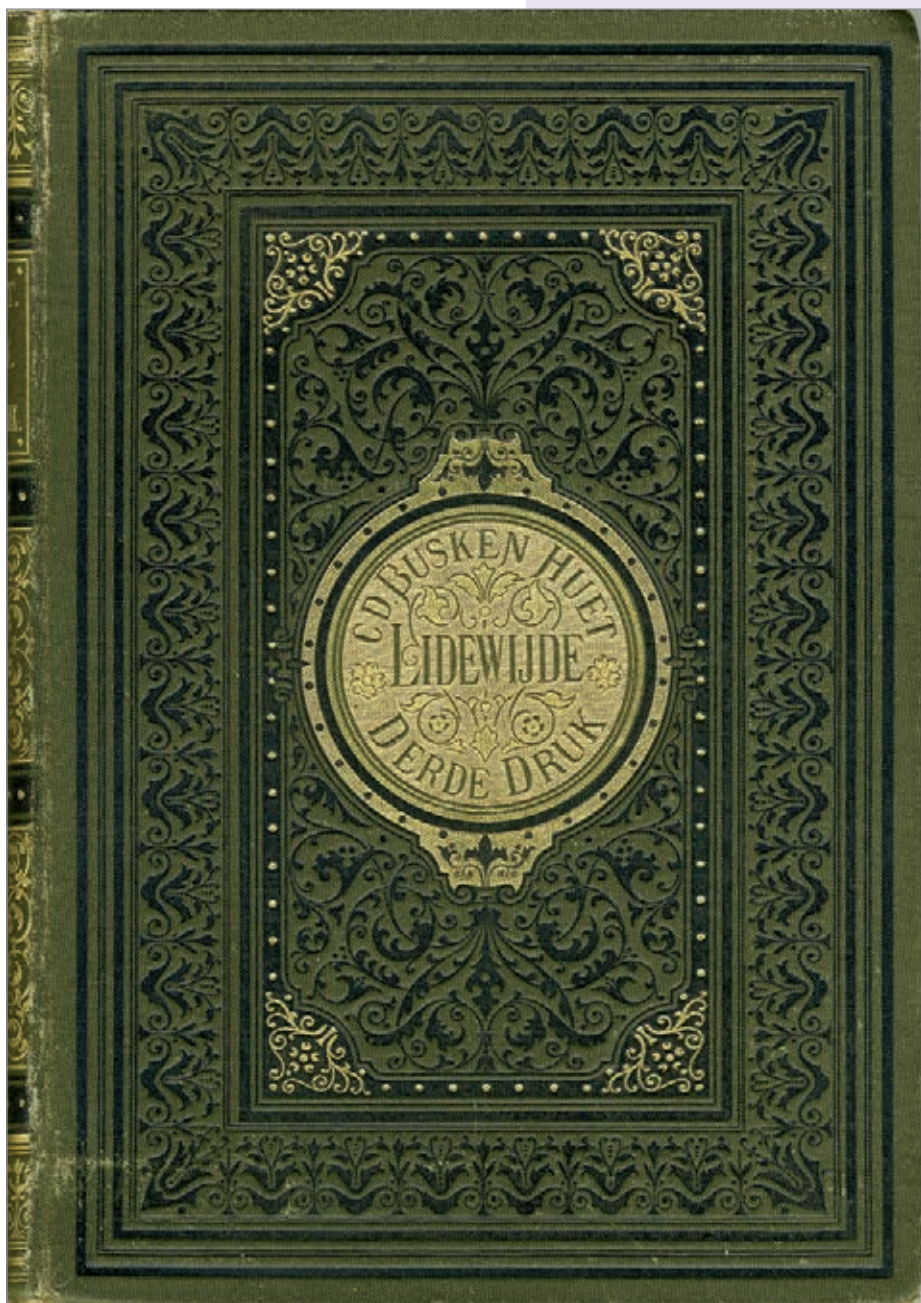
### De echte smaak

Een schrijver als Krabbendam werd door literaire critici niet gespaard, maar desondanks veel gelezen. Hij schreef uit de drang om wat lectuur en zelfstudie hem hadden geleerd te verbreiden in een aan de smaak en de behoefte van het publiek aangepaste vorm.

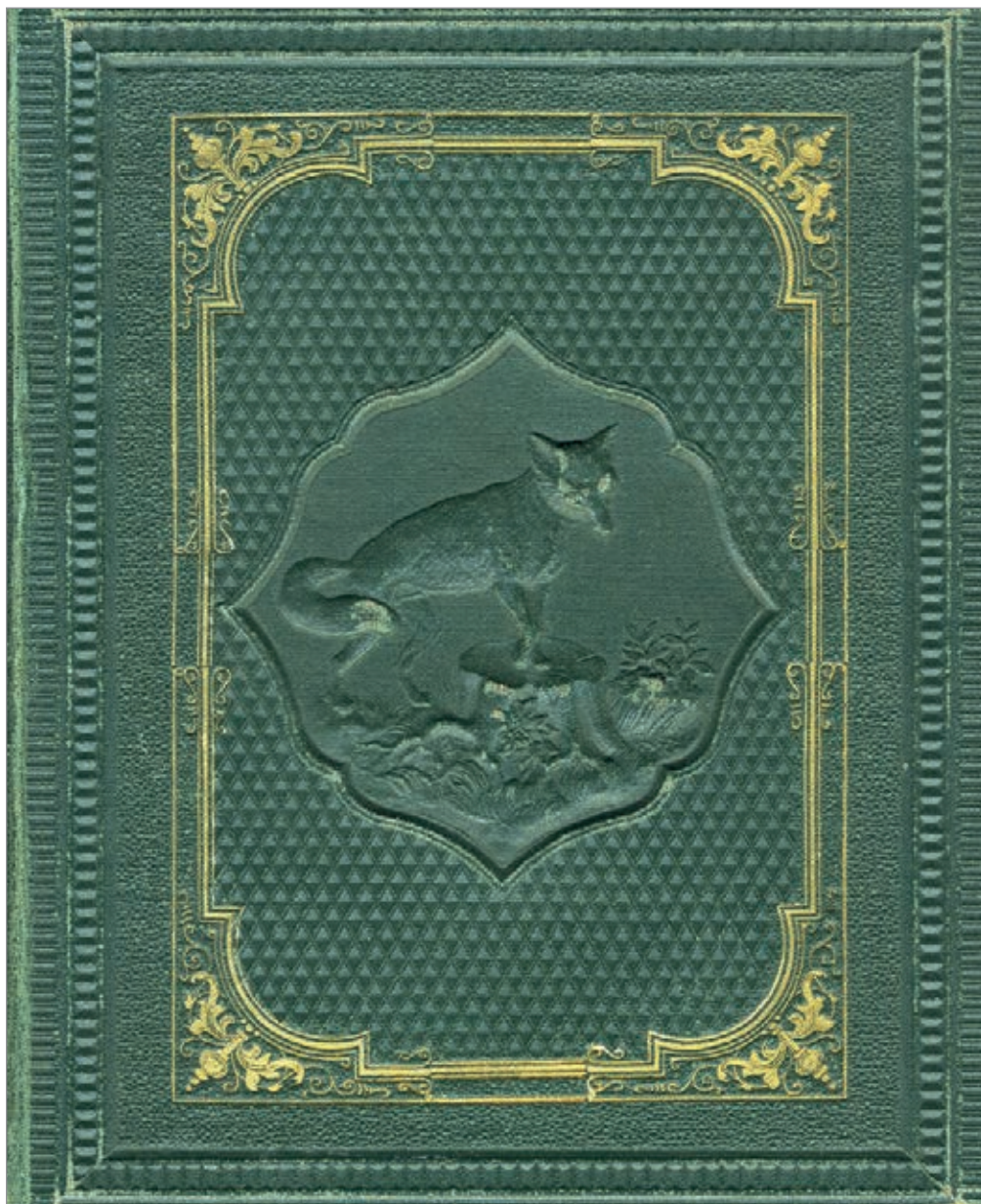
Volgens onderzoek was Johan De Vries een van de meest gelezen schrijvers van de negentiende eeuw, maar zijn werk is hoogst zeldzaam geworden. Al jong was hij een succesvol auteur met *De bloem van Antwerpen of den Nederlanden onder den hertog van Alva*, een geschiedkundig verhaal in twee delen. Hij was navolger van Scotts historische romans, van Dickens' humoristische en sociale romans, van Klikspaans studententypen en vooral van Eugène Sue, die succes had met zijn in feuilleton verschenen *Les mysteres de Paris*. In dat verhaal leidde de held Rodolphe als rijke prins een dubbelleven bij de armen. Het werd een absolute bestseller. Het verhaal verscheen

vanaf juni 1842 en werd in 1843 in het Nederlands vertaald. Nog datzelfde jaar verscheen het eerste deel van De Vries zijn *Verborgenheden van Amsterdam*. De prijs voor 4 delen werd 14,40 gulden, een fors bedrag, maar leesbibliotheken konden die aanschaf er ruimschoots uithalen. Ook dit boek bood een blik op het leven van de noodduftigen en behoeftigen, de werkloosheid, armoede en prostitutie. Het is geen prozakunst-

Omslag van 'Lidewijde' van C.D. Busken Huet, uitgave Parijs 1897 (Foto M. ten Berge).



Omslag Reintje de Vos, Utecht 1872  
(foto M. ten Berge).



werk. De boeken van De Vries zijn nooit een vermelding in *de Gids* waardig gekeurd, maar het lezend publiek is hem, gezien de vele herdrukken, lang trouw gebleven. Ze werden veel uitgeleend en stukgelezen exemplaren werden opnieuw gebonden. Desondanks is er weinig meer van te vinden. Zelfs in de catalogus van de wed. J.N. Plemper van Balen komt Sue slechts éénmaal voor en De Vries helemaal niet, maar aan de nummering te zien stamt de

catalogus uit 1902 en is er grote opruiming gehouden in het bestand. In de kleine winkelbibliotheekjes vond je de boekjes die werden gelezen en herlezen en door vele, vaak ongewassen handen gehanteerd.... ridderverhalen en roversgeschiedenissen, spookverhalen en levens- en liefdesgeschiedenissen van rijk en arm, hun wel en wee, verhalen van misdaad en avonturen en rampen....óók de smaak van de lezer in de negentiende eeuw!

# Schetsen en schertsen: Kunst Zij Ons Doel

door Christi M. Klinkert



## Schetsen en schertsen: Kunst Zij Ons Doel

Op 9 februari 1862 beklagt C.W. Bruinvis zich in de Alkmaarsche Courant over “den weinigen kunstzin, het gemis aan smaak en schoonheidsgevoel bij ons volk”. Men gaat wel naar tentoonstellingen, maar alleen om erover te kunnen meepraten, fulmineert hij. “Om ons nu eens bij Alkmaar te bepalen,” zo gaat Bruinvis verder, “Hoe weinige stadgenoten aanschouwen met verrukking onze groote kerk, stadhuis en waag, de heerlijke schilderstukken in de prinsenzaal (...)?” De oorzaak van dit euvel zoekt de schrijver in “de te schaarsche gelegenheid om kunst te genieten, om het schoonheidsgevoel [...] te ontwikkelen”. Daarom is hij heel verheugd over het ‘ijverig streven’ van tekengenootschap Kunst Zij Ons Doel, dat “getracht heeft de kunstzin en smaak, d.i. ook de beschaving, van het publiek te bevoor-

ren”. Bruinvis besluit met de oproep allen lid te worden van dit genootschap.

### Kunst Zij Ons Doel

Er heeft vanaf 1818 tot zeker 1827 een tekengenootschap in Alkmaar bestaan. De naam Kunst Zij Ons Doel valt echter pas in 1831, want op 1 oktober van dat jaar wordt een genootschap onder dat credo opgericht. Het aantal werkende leden komt zelden boven de 25 uit en ook het aantal kunstlievende en ereleden is meestal beperkt, maar Kunst Zij Ons Doel blijft bestaan tot in de jaren 1960. Bruinvis is vanaf zijn kortdurende actieve lidmaatschap in 1849-1850 zeer betrokken bij het gezelschap, zoals wel blijkt uit het geciteerde krantenartikel. Het genootschap beoogde volgens de statuten ‘a. Het beoefenen der teekenkunst, b. Het bevorderen van den

Tekenen naar model tijdens een tekenavond van Kunst Zij Ons Doel, foto ca. 1900.



kunstzin.' Het ging dus nadrukkelijk om artistieke vaardigheden – voor de meer technische tekenvaardigheden kon men terecht op de stadstekenschool. Maar hoe gaf Kunst Zij Ons Doel eigenlijk inhoud aan haar doelstellingen? Wat deed zij precies om de kunstzinnige capaciteiten en smaak van de Alkmaarders te ontwikkelen?

### Tekenavonden

Vanaf het begin van zijn bestaan organiseert het genootschap in de maanden oktober tot en met maart wekelijkse tekenavonden. Kunst Zij Ons Doel heeft geen eigen gebouw of ruimte, dat is ook niet nodig met haar beperkte omvang. De kunstvrienden komen aanvankelijk samen bij een van de leden, vanaf 1862 tot 1904 in Het Wapen van Heemskerk in de Breedstraat, daarna met tussenpozen in de Nieuwe Doelen en gedurende de oorlog in een atelier aan het Fnidsen.

Tijdens de bijeenkomsten in de winter wordt er getekend naar voorbeelden en modellen. Dat kunnen naast levende modellen ook reproducties van bekende kunstwerken zijn, gipsmodellen van delen van klassieke beelden (beroemde voeten, handen, hoofden etc.), een ter plaatse samengesteld stilleven van bloemen en objecten, geslaagde tekeningen van leden of origineel werk van kunstenaars uit andere tijden en steden. De tekenavonden duren van half zeven tot half tien, lang genoeg om behalve artistieke ook sociale activiteiten te ontplooiën. Men kletst, zingt, rookt en drinkt wat af samen, zo wordt al snel duidelijk bij het doornemen van overgeleverde archiefstukken. De artistieke smaak is niet de enige die ontwikkeld wordt. Gezelligheid is een belangrijk onderdeel van het bestaansrecht van Kunst Zij Ons Doel, maar in 1936 wordt het een aantal fanatieke leden kennelijk toch



Pieter Plas, Zelfportret op 25-jarige leeftijd, olieverf op paneel, 1835 (collectie Stedelijk Museum Alkmaar).

te gortig. Zij splitsen zich af en vormen een nieuw tekengezelschap onder de veelzeggende naam Doorwerken. De in Alkmaar alom bekende en geliefde Koos Stikvoort is lid van deze groep.

### Realisme

De 'werkende' leden van Kunst Zij Ons Doel, veelal amateurs, vergunnen zich bij het wekelijkse natekenen weinig vrijheden. Ze reproduceren wat ze voor zich zien, oefenen zich in het zo goed mogelijk weergeven van schaduwen, details en stoffen, en durven zich niet te verliezen in gelaagdheid of symboliek. Dat maakt hun producten nogal dor realistisch, braafjes en saai. Zelfs het werk van Pieter Plas, de eerste directeur van het genootschap en een 'echte' kunstenaar, heeft dat eentonige en oppervlakkige.

#### Kunstkritiek

In zijn artikel "De schilder Pieter Plas: een poging tot kritische herwaardering" zegt D.P. van Wigcheren: "Elk detail is volkomen verantwoord. Er is een goed onderscheid gemaakt tussen hoofd- en bijzaken. Maar het is allemaal zo levenloos, zo opgelegd mooi, zo academisch zo... ja, echt: zo clichématig, zo saai." Twee pagina's verder meldt hij: "Daar komt nog bij, dat welhaast elk schilderij van Plas op de kijker afkomt als een soort van inventaris van het Noordhollandse veebestand: koeien, schapen, geiten – men kan precies zien, hoe ze er ten tijde van Plas' leven en werken hebben bijgelopen." In 2010 is het tweehonderd jaar geleden dat Pieter Plas in Alkmaar ter wereld kwam, maar afgaand op Van Wigcheren is er geen aanleiding voor een feestelijke herdenking.



Pieter Plas, Stal met schapen en een geit, aquarel op papier, 1845 (collectie Stedelijk Museum Alkmaar).

Plas produceerde dan wel geen opzienbarend werk, maar zijn hang naar realisme kan niet als een persoonlijke beperking gezien worden. Hiermee sloten hij en zijn genootschap namelijk aan bij internationale artistieke ontwikkelingen en vernieuwingen. In de eerste helft van de negentiende eeuw kregen kunstenaars, onder andere geïnspireerd door de zeventiende-eeuwse Hollandse meesters, steeds meer aandacht voor de eigen omgeving. Men trok er met schetsboek op uit om tekeningen te maken van het landschap in de buurt en die later in het atelier uit te werken tot schilderijen. Het gold als vernieuwend om het gewone, dagelijkse en bekende tot kunst te verheffen. Dit internationale Realisme werd in de tweede helft van de negentiende eeuw pas achterhaald, toen de Impressionisten aan de weergave van hun omgeving iets persoonlijks probeerden toe te voegen, namelijk de stemming die het bij hen opriep.

#### Kunstreizen

Ook de leden van Kunst Zij Ons Doel nemen hun tekenmateriaal wel eens mee naar buiten om te schetsen op schilderachtige locaties. Vooral Marinus Jacobus Stucki, de tweede directeur van Kunst Zij Ons Doel, aangetreden na Plas' dood in 1853, stimuleert het werken in de open lucht. Onder zijn bewind starten de zomerse 'kunstreizen', waarvan we in het archief de eerste vermelding vinden van een dergelijke trip in 1871. Nou ja, 'vermelding'... het betreft een volledig en zeer beeldend verslag. Een zekere J. Burkunk heeft een paginalange 'memorie' geschreven van de 'door de werkende leden van het teekengenootschap Kunst zij ons doel gemaakte kunstreis den 21e Augustus 1871'. Onder de reisgenoten is behalve de verslaggever en directeur Stucki ook George (B.G.) ten Berge, leerling en zwager van Pieter Plas. Wie bij het woord 'kunstreis' denkt aan een inspirerend bezoek aan Parijs

of Rome, Amsterdam desnoods, komt bedrogen uit: het gaat in dit verslag en ook in verslagen van andere Kunst Zij Ons Doel-kunstreizen om een gezellige dagtocht in de directe omgeving van Alkmaar. Reisdoel is steeds een schilderachtige locatie: de ruïne van Bredero te Santpoort of slot Assumburg te Heemskerk bijvoorbeeld. De groep doet onderweg plaatsen als Limmen, Castricum, Velzen, Bloemendaal en Haarlem aan. De kunstvrienden tekenen in de open lucht en vergaderen soms ook over de staat waarin het genootschap

verkeert. Maar de jaarlijkse zomertripjes van Kunst Zij Ons Doel staan verder in het teken van grappenmakerij en het versterken van de 'inwendige mensch' met 'artikelen uit het buffet'.

### Kunstbeschouwingen en tentoonstellingen

Rond 1850 start het bestuur met een activiteit die wat minder met tekenvaardigheden en wat meer met artistieke smaakontwikkeling te maken heeft, en die speciaal de kunstlievende leden van het genootschap zal hebben aangespro-



C.W. Bruinvis, Tekening van een kunstbeschouwing.

### Kunstbeschouwing

*De praktische gang van zaken tijdens een kunstbeschouwing staat beschreven in een anoniem artikel in de Alkmaarsche Courant van 29 april 1894: "Over de lengte der zaal wordt dan eene lange tafel geplaatst, die met een deftig groen kleed bedekt, langs beide zijden ruimte voor zitplaatsen aanbiedt voor de belangstellenden. Vanaf de bestuurstafel, aan het hoofdeinde geplaatst, gaan langs weerskanten de te beschouwen tekeningen rond, die, op groote bordpapieren gelegd, van buur tot buur worden voortgeschoven, of van hand tot hand overgereikt." Dit doorgeven wordt later onhandig gevonden, waarop 'eene stellage op de tafel' aangebracht wordt, 'zoodat de tekeningen in hellenden stand kunnen worden beschouwd.'*

ken: kunstbeschouwingen. Tijdens deze bijeenkomsten worden tekeningen en aquarellen van leden of collega-kunstenaars uit andere steden bestudeerd. Een enkele keer zijn er ook werken van zeventiende-eeuwse grootheden bij. Het getoonde is vaak een bruikleen van bevriende verzamelaars en kunstenaars, zoals Johannes Bosboom, of van collega-kunstenaarsverenigingen, zoals het Amsterdamse Arti et Amicitiae en het Haagse Pulchri Studio. Ongetwijfeld is de bereidwilligheid van deze personen en instellingen om hun portefeuilles uit te lenen deels te danken aan de sociale vaardigheden van directeur Stucki. Deze onderhoudt uitvoerige correspondenties met hen, zo blijkt uit het archief van het Alkmaarse genootschap. Toch geschiedt het uitwisselen van kunstwerken niet puur op vriendschappelijke basis. De bevriende kunstenaarsverenigingen die hun mappen met werk van leden opsturen voegen prijslijsten bij: ze verwachten dat Kunst Zij Ons Doel enkele stukken zal aankopen als dank. Vermoedelijk doet het bestuur dat en verloot het de aangekochte werken onder de bezoekers van de kunstbeschouwing. Helaas zijn geen inhoudelijke details bekend over wat er werd besproken bij zo'n kunstbeschouwing. Wordt over de werken gediscussieerd, en zo ja: welke

aspecten bespreekt men? Geeft iemand een inleiding of toelichting, en zo ja: wie neemt die taak op zich? De bijeenkomsten hebben vast een zekere structuur gehad, maar hoe het er precies aan toeging is onbekend.

Zeer aannemelijk is echter dat de kunst ook bij deze gelegenheden met alcoholische gezelligheid gecombineerd werd. Dat is op te maken uit een aardige tekening van Bruinvis die zich in het archief van Kunst Zij Ons Doel bevindt. Deze sluit prachtig aan bij het krantenartikel van 1894: bezoekers zitten aan een lange tafel en bekijken kunstwerken die rechtop op stellages staan. Rechtsonder de hoofdvorstelling staan kunstenaarsmaterialen afgebeeld (ezel, palet, kwasten), linksonder een wijnvat, fles en twee glazen.

In de laatste jaren van de negentiende eeuw gaat Kunst Zij Ons Doel met geleende en eigen werken ook tentoonstellingen samenstellen. Die duren niet lang, meestal slechts enkele dagen, maar trekken aardig wat publiek. De expositie van 1896, georganiseerd ter gelegenheid van het 65-jarig bestaan van het genootschap, worden bijvoorbeeld door 140 tot 253 belangstellenden bezocht - en dan zijn alleen de betalende bezoekers meegerekend, want leden en hun introducés hebben gratis toegang. De getoonde objecten zijn geregeld van hoog niveau: etsen van een beroemde Amsterdamse kunsthandelaar komen naar Alkmaar, schilderijen van oude meesters en tekeningen van studenten van de Rijksacademie voor beeldende kunsten.

### Smaakontwikkeling

Wie de activiteiten van Kunst Zij Ons Doel in de negentiende eeuw overziet, moet vaststellen dat die in verschillende opzichten nogal beperkt zijn geweest. Beperkt in aantal en diversiteit: wekelijkse tekenavonden en een jaarlijkse kunst-

Jacobus Marinus Stucki, Een laantje in het Heilooër bos, penseel op papier, 1870.





George ten Berge, Grafmonument voor Pieter Plas en zijn echtgenote, potlood en penseel op papier, 1856.

reis voor een handjevol leden, regelmatig een kunstbeschouwing en af en toe een tentoonstelling voor een iets bredere kring van geïnteresseerden. Beperkt in artistieke kwaliteit: Kunst Zij Ons Doel moet in Alkmaar vooral geassocieerd zijn geweest met jolige gezelligheid, daarbuiten met oppervlakkig realisme; geen van de leden vervaardigde werk dat landelijk meetelt.

De opbrengst van de tekenavonden en de kunstreizen mocht dan van matig niveau zijn, dankzij de kunstbeschouwingen en de tentoonstellingen van Kunst Zij Ons Doel kwam Alkmaar toch in direct contact met hedendaagse kunst van een hogere orde. De confrontatie met artistieke kwaliteit uit andere steden heeft Alkmaarders ongetwijfeld bewust gemaakt van het belang van het

#### Schertsen

*Er wordt 'geschetst en geschertst', maar laatstgenoemde activiteit is, mede dankzij stevig drankgebruik, duidelijk de voornaamste: "Kwinkslag op kwinkslag werd ten beste gegeven, zoodat door sommigen bijna van 't lachen niet geteekend kon worden." Die kwinkslagen kunnen nog behoorlijk platvloers zijn: zo krijgt au teur Burkunk, als zijn drankvoorraad er vanwege 'het dikwijls drinken op de gezondheid van het bestuur' wel erg snel doorheen gaat, de raad 'in [zijn] veldflesch te wateren'. De stemming is voortdurend 'opgewekt' of ten minste 'genoegelijk'; 'de vroolijkheid' spat van de bladzijden. Men danst, zingt en musicceert bovendien wat af onderweg en in de vele logementen die men aandoet. Op zeker moment wordt er echter wel degelijk 'dapper geteekend', als 'de teekenpen om z'n rechthebbende aandeel' vraagt.*

*Klinkt dit allemaal behoorlijk corporaal-studentikoos voor de hedendaagse lezer, met de opmerkingen over de jongedames die de groep onderweg tegenkomt worden de verslagen bijna puberaal. In 1897 gaan "een paar jonge meiden, flinke, uit de kluiten gegroeide boerendeerns, dochters der waardin" de heren voor, slot Assumburg in. "Natuurlijk ging men de meisjes na tot zelfs in de huiskamer, doch hier stak moeder de vrouw er een stokje voor of liever hield een oogje in 't zeil, zoodat den een voor den ander bakzeil haalde."*

Diploma in 1850 uitgereikt aan J. Wigman, lid sinds 1848. Weergegeven zijn diverse attributen voor het beoefenen van de schilder- en tekenkunst, de wapenschilden van St. Lucas, een impressie van een tekenavond (rechtsboven) en een van een kunstbeschouwing (linksboven). Litho B.G. ten Berge.



### Literatuur

Archief van tekengenootschap  
Kunst Zij Ons Doel map 1 t/m 10  
in het Regionaal Archief Alkmaar.

D.P. van Wigcheren, 'De schilder  
Pieter Plas: een poging tot kritische  
herwaardering', in: *Alkmaarse sil-  
houetten. Uit de geschiedenis van  
Alkmaar en omgeving*, Zutphen  
1982, p. 146.

D.P. van Wigcheren, 'Het teken-  
genootschap "Kunst zij ons Doel".  
Oefenplaats en venster', in: *Alk-  
maar in de 19<sup>e</sup> eeuw*.

*Facetten van een stedelijke samen-  
leving*, Zutphen 1984, pp. 56-73.

R. Bankert, 'Wel en wee van het  
Alkmaarse tekengenootschap  
"Kunst zij ons doel"', in: *Alkmaars  
jaarboekje 4* (1968), pp. 112-118.

ationale culturele erfgoed. Zo bezien  
is de eindeloze gezelligheid binnen het  
genootschap toch ergens goed voor  
geweest. Het bestuur heeft zijn sociale  
vaardigheden doorlopend kunnen train-  
en. Zonder die vaardigheden had het  
de eigenaren van belangwekkende teke-  
ningen, prenten en schilderijen vast niet

kunnen bewegen tot het in bruikleen  
geven van hun kostbare bezit. Al met al  
was dus de bijdrage die het genootschap  
heeft geleverd aan de smaakontwikke-  
ling die Bruinvis in 1862 zo nodig achtte,  
beperkt, maar niet verwaarloosbaar.

# Alkmaar in het oeuvre van Pierre Cuypers

door Gert van Kleef



## Alkmaar in het oeuvre van Pierre Cuypers

Binnen het werk van Pierre Cuypers neemt Alkmaar een bijzondere positie in. In een groot aantal plaatsen in Noord-Holland boven het IJ richten Cuypers en zijn leerlingen bouwwerken op, maar alleen in Alkmaar realiseert Cuypers twee grote stadskerken: de Laurentiuskerk en de Dominicuskerk, die in geen enkel boek over deze architect ontbreken. Er zijn twee redenen te onderzoeken welke invloed Alkmaar heeft gehad op het werk van Cuypers. De eerste is dat voor beide kerken zeer beperkte kavels beschikbaar waren, omringd door intensieve bebouwing. Daarnaast speelt

dat de beide opdrachten al vroeg in zijn carrière worden verleend, juist in een periode waarin grote veranderingen in zijn ontwerpen optreden.

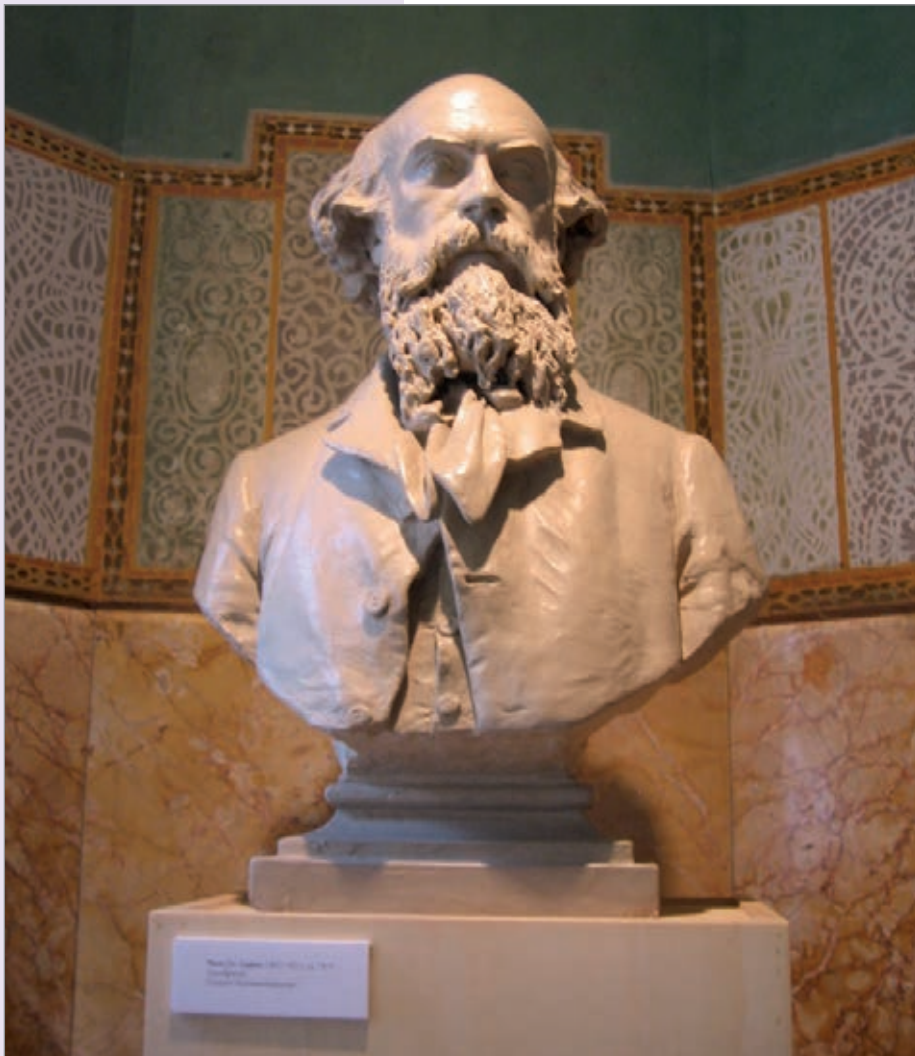
### Pierre Cuypers (1827-1921)

P.J.H. Cuypers wordt in 1827 geboren in Roermond in een familie van kerkschilders en ambachtslieden in de toegepaste kunst. Hij krijgt van het stadsbestuur een toelage om architectuur te studeren in Antwerpen. Na zijn studie wordt hij stadsarchitect van Roermond, juist in een periode dat er weinig wordt gebouwd. Hij houdt zich daarom naast zijn bescheiden overheidsfunctie ook bezig met privé-opdrachten.

Zijn carrière neemt een vlucht door twee belangrijke contacten. Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 komt hij in contact met de nieuwe bisschop van Roermond. Hierdoor komt hij in aanmerking voor veel kerkelijke opdrachten, in eerste instantie vooral in Limburg en directe omgeving. Heel belangrijk wordt ook zijn vriendschap met Jozef Alberdink Thijm uit Amsterdam, op dat moment al een beroemd katholiek schrijver en intellectueel. In eerste instantie corresponderen zij veel over met name kerkelijke bouwkunst, later komen zij ook bij elkaar op bezoek. De band wordt nog inniger als Cuypers na het overlijden van zijn eerste vrouw trouwt met de zus van Alberdink Thijm en naar Amsterdam verhuist.

Alberdink Thijm ziet in Cuypers de man die zijn denkbeelden over kerkelijke bouwkunst bij uitstek kan materialiseren en de naar zijn indruk slechte staat van deze bouwkunst op een hoger niveau kan brengen. Omdat hij in de hogere kerkelijke en burgerlijke katholieke milieus verkeert, kan hij Cuypers profileren als de architect die beter in staat is

Borstbeeld van P.J.H. Cuypers. Roermond, Stedelijk Museum. Bron: [www.Wikimedia.nl](http://www.Wikimedia.nl). Foto: Vincent Steenberg.



een bouwopgave tot een goed einde te brengen dan de toen befaamde architecten als Asseler, Molkenboer en Van den Brink.

Al gauw stromen -met name kerkelijke- opdrachten binnen uit het hele land, van het noorden van Groningen tot in het westen van Brabant. Cuypers is altijd onderweg om opdrachten te verwerven en uit te voeren, en dat in de eerste jaren zonder treinverbindingen.

Maar ook in Roermond gebeurt van alles. Samen met zijn compagnon Stolzenberg richt hij het atelier 'Cuypers en Stolzenberg voor kerkelijke kunst' op, dat zich richt op interieurstukken als altaren, biechtstoelen, beelden en kruiswegstaties, maar ook op kapitelen en beeldhouwwerk. Zijn positie wordt vooraanstaand als hij zich vestigt in Amsterdam en bevriend raakt met Victor de Stuers, referendaris bij de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken.



Zicht op het politiebureau aan het Kerkplein van architect Kropholler. Prentbriefkaart van vlak na de bouw in 1936 van Uitgever K. ter Burg.

### Leerlingen

*De roem van Pierre Cuypers is zeker niet alleen bepaald door zijn contacten. Ook in het debat over de bouwkunst in en buiten Nederland neemt hij het voortouw: hij creëert een school die invloed op de bouwkunst houdt tot de Tweede Wereldoorlog. Ook in Alkmaar zijn leerlingen werkzaam, zoals Peeters met zijn kadaster- en postkantoor aan de Gedempte Nieuwesloot (thans hotel), de gebroeders Margry met de Jozefkerk en Kropholler met zijn politiebureau aan het Kerkplein en verzekeringskantoor 't Hooge Huys*



Interieur van de pseudo-basileiek Sint Laurentius in Oudorp. Gebouwd in 1879-1880 naar ontwerp van de gebroeders Margry. Bij de kerk horen nog de pastorie, de pastorietauin, waarin voorheen een schuilkerk stond, de begraafplaats en het Kerkenbos.



Gravure gemaakt door L. Gaucherel in 1856 van de nieuwe St. Laurentiuskerk aan het Verdronkenoord met de nooit gebouwde toren.

Het intellect van Alberdink Thijm, de scheppingskracht en het vakmanschap van Cuypers en de macht van Victor de Stuers maken dit trio vrijwel onaantastbaar, niet alleen voor een groot deel van de bouwopdrachten van het Rijk, maar ook voor alle door het Rijk gesubsidieerde restauraties. Zo krijgt Cuypers de opdrachten voor de meest prestigieuze gebouwen van de negentiende eeuw, het

Rijksmuseum en het Centraal Station van Amsterdam. Door privé-contacten van De Stuers krijgt hij van baron Etienne van Zuijlen van Neijeveld de opdracht de ruïne van De Haar in Haarzuilens bij Utrecht te herscheppen tot een groot en comfortabel woonkasteel. Bijna het volledige interieur van het kasteel wordt gemaakt in het atelier in Roermond.

### De Laurentiuskerk

Ter vervanging van twee schuilkerken krijgt architect Molkenboer uit Leiden in 1857 de opdracht een kerk te bouwen in de tuin van één van die schuilkerken. Molkenboer puzzelt op inpassing op de gevraagde locatie en adviseert enkele grachtenpanden af te breken om een ingang aan het Verdronkenoord te creëren. In deze tijd reist Cuypers met een kerkmaquette zijn potentiële opdrachtgevers af en in januari 1858 bezoekt hij het kerkbestuur en neemt meteen een ontwerp voor de Alkmaarse situatie mee. Daardoor moet het kerkbestuur een keuze maken uit de ontwerpen van Molkenboer en Cuypers, waarvoor advies wordt gevraagd aan Alberdink Thijm. Deze is bepaald niet onder de indruk van het werk van Molkenboer, die naar zijn mening wel gotische vormen hanteert, maar niet gotisch construeert (de zogenoemde stucadoors- of suikerbakkersgotiek). Het zal dus geen verwondering wekken dat Alberdink Thijm in een zeer lange brief aan het kerkbestuur een vlammend betoog houdt voor het ontwerp van Cuypers, waardoor het doek valt voor Molkenboer. Nog voordat met de bouw wordt begonnen publiceert Alberdink Thijm al een juichend artikel in 'De Tijd' over de Sint Laurentiuskerk, waarin hij de kerk 'een heerlijk monument' noemt. De eerste steenlegging vindt plaats in 1859 en de inwijding door de bisschop van Haarlem is in 1861. Door geldgebrek is de toren, die 60 meter hoog had moe-



ten worden, niet verder gekomen dan de hoogte van de nok van het schip.

### **De Laurentiuskerk in het oeuvre van Cuypers**

Tot Cuypers de opdracht voor de Laurentiuskerk krijgt bouwt hij kerken die midden in een dorp liggen of vrij in de ruimte staan, zodat het schema van de middeleeuwse kathedraal zonder problemen kan worden gehanteerd. Bij deze opdracht is de situatie geheel anders. De kavel ligt ver terug van de straat en wordt geheel omsloten door een woningblok. Op papier lukt het nog wel de kerk een sterke plek te geven in het

stadsbeeld, zoals dat naar voren komt in de bekende litho van de kerk van Léon Gaucherel, leerling van Viollet-le-Duc. Niet alleen is de positie van de kerk ten opzichte van de omliggende bebouwing en de gracht sterk vertekend weergegeven, ook is de toren niet afgebouwd boven de nok van het schip.

Om toch effect te sorteren kan Cuypers niet langer volstaan met het variëren op middeleeuwse vormen, maar moet hij zorgen dat het gebouw veel meer reageert op de beschikbare stedenbouwkundige situatie. Hij staat daarin niet alleen. Ook in Engeland en Frankrijk ziet men zich geconfronteerd met bouwopgaven

Uitzicht vanaf de Waagtoren in 1903. Rechts de Sint Laurentiuskerk aan het Verdronkenoord.



De voorgevel van de St. Laurentiuskerk, ca. 1895.

van kerken in soms armoedige stadswijken, die voor een relatief laag budget moeten worden uitgevoerd. Cuypers bereikt met name bij de Sint Laurentiuskerk een eerste doorbraak naar een rationele bouwmethode, waarbij composities worden ontwikkeld op basis van de beschikbare ruimte.

De eis dat de parochianen goed zicht moeten hebben op het hoogaltaar en de

zijaltaren bracht een andere belangrijke wijziging in het programma. Om dat te bereiken verlaat Cuypers bij de Sint Laurentiuskerk zijn ideaalbeeld, de dertiende eeuwse gotiek, en kiest voor een meer rationele en in dit geval romaans georiënteerde oplossing. Door de enorme breedte van het transept, het halfronde koor en het weglaten van de scheidingswanden tussen dit koor en de apsidiolen (zijkapellen bij een hoogkoor) creëert hij vanuit de duizend zitplaatsen een uitstekend zicht op het hoogaltaar en de vier zijaltaren. Omdat aan de buitenzijde hierdoor niet het gewenste beeld ontstaat van een hoogkoor omringd door straalkapellen, ontwerpt hij ter compensatie de sacristie en de schatkamer ter weerszijden van het hoogkoor. Aan de buitenzijde lijken zij middeleeuwse straalkapellen, maar aan de binnenzijde hebben zij geen liturgische functie.

Ook voor het interieur slaat Cuypers nieuwe wegen in. Al in zijn kerk in Veghel toegepast, maar met meer allure aangepakt in Alkmaar, geeft hij vorm aan het triforium: het bouwdeel waar in middeleeuwse kathedrale kathedralen een omloop onder de ramen in de lichtbeuk aanwezig is. Bij neogotische kerken wordt dit motief vertaald in schijntriforia, waarbij lancetvormige inhammen in de muur een omloop suggereren. In de Laurentiuskerk dekt Cuypers deze inhammen op transparante wijze af met meer dan tachtig beeldhouwwerken, genaamd blindraamharnassen. Waar in Veghel nog uitsluitend sprake is van florale motieven, komt hij in Alkmaar met een uitgebreid programma voor de meer dan tachtig beeldhouwwerken met ondermeer symbolen uit het Oude en Nieuwe Testament, de vier evangelisten, twaalf apostelen, heiligen, kerkvaders en de Lijdenswerktuigen behorend bij Jezus' kruisdood. Cuypers breidt zijn mogelijk-



Interieur van de St. Laurentiuskerk tijdens het 25 jarig priesterfeest van de pastoor in 1895.

heden voor de Laurentiuskerk enorm uit en doet dit waarschijnlijk uit inmiddels zelf verworven iconografische kennis. Een dergelijke kostbare decoratie wordt in zijn latere kerken niet meer herhaald.

### De Dominicuskerk

Als de Sint Laurentius klaar is krijgt Cuypers in 1861 de opdracht voor de bouw van de Dominicuskerk. Ook elders treedt hij op als architect van Dominicaner kerken, zoals aan de Spuitstaat in Amsterdam. De eerste steen aan de Alkmaarse Laan wordt gelegd in 1863, waarmee een lange bouwperiode begint. Er ontstaan geschillen tussen de



Het triforium van de Sint Laurentius. Drie van de prachtig gebeeldhouwde reliefs in mergel uit het atelier van Cuypers.



Ontwerptekening van Pierre Cuypers met doorsnede over de breedte van de Sint Dominicuskerk, 1863.

aannemer en het kerkbestuur en tussen de aannemer en de architect. Nadat zelfs de bouw wordt stil gelegd, wordt een compromis gevonden en wordt het werk voorgezet met Cuypersleerling Margry als opzichter. Pas in 1866 wordt de Dominicuskerk ingewijd, om in 1984 weer gesloopt te worden.

De opdracht voor de Dominicuskerk levert een nog grotere opgave om de kerk sprekend en functioneel te maken. Het perceel ligt in de oude stadskern, is bijna vierkanten en aan twee zijden ingebouwd. Aan de achter- en voorzijde liggen weinig aanzienlijke straten met lage bebouwing. Bovendien is de Laat nog een smalle gracht die pas in 1879 werd gedempt. Er is dus niet zoals bij het Verdrunkenoord sprake van een hoofdgracht, van waaruit de kerk kan worden waargenomen. Daarnaast geven de paters Dominicanen als opdracht mee dat de kerk plaats moet geven aan 1600 parochianen. Zoals ook al eerder bij de Posthoornkerk in Amsterdam kiest Cuypers voor een gotische structuur, en breidt deze uit met een op het romaans georiënteerde ruime viering met lichtkoepel en toren. Het aantal zitplaatsen vergroot hij met galerijen in de zijbeuken, maar ook door de historische verhouding tussen schip en zijbeuk van 12:7 (zoals nog wel toegepast in de Sint Laurentiuskerk) te vervangen door drie gelijke delen, zodat iedere vierkante meter wordt benut.

Deze oplossingen komen uitsluitend voort uit het programma van eisen. Het moet hem duidelijk zijn geweest dat de ideale hooggotische kruisbasiliek met imposante weststorens een rare verschijning zou zijn geweest aan de Breedstraat of aan de Laat.

### Het exterieur van de Dominicuskerk

Ook bij het ontwerp van het exterieur gaat hij volledig uit van de stedenbouwkundige situatie. Hij maakt de voorgevel aan de Laat minder nadrukkelijk door hem naar achteren te plaatsen en de toegangsdeuren naar voren te brengen. De zijbeuken krijgen een zeer ongebruikelijk zadeldak, waardoor ze zich als zelfstandige huizen voegen in de rij woningen aan de Laat. De achtergevel aan de

Breedstraat bevat naast de pastorie drie verschillende kleinschalige elementen als het hoogkoor, een kapel en een traptoren, waardoor ook deze harmonieert in het straatbeeld.

Midden op de kavel en niet storend vanaf de Breedstraat en de Laat verheft zich de koepeltoren met zijn scherpe achthoekige middenspits en vier hoekspitsen op de overgang van de vierkante onderbouw en de middenspits. Deze wordt ontworpen naar het voorbeeld van de Oude Kerk in Delft. Hierdoor vormt de koepeltoren een waardige katholieke tegenhanger van de toen nog protestantse Grote Sint Laurenskerk. Overigens versterkt Cuypers de eenheid van het ontwerp door de spitsen van de drie traptorens aan de voor- en achtergevel ook achthoekig uit te voeren.

Het motief van de koepeltoren komt in zijn oeuvre al eerder voor in de Onze Lieve Vrouwekerk te Rotterdam uit 1858 (gebombardeerd in 1940) en de Onze Lieve Vrouwe Hemelvaartkerk te Doetinchem (niet uitgevoerd), maar bereikt letterlijk en figuurlijk een grote hoogte in Alkmaar. Aan de buitenzijde zal de kerk niet direct zijn opgevallen, omdat Cuypers de gevels aan de Breedstraat en de Laat goed liet aansluiten aan de bescheiden belendende bebouwing. Bij binnenkomst bood de kerk een ontzagwekkende indruk door de ruime viering onder de hoge koepeltoren met een rijk schouwspel van ruimte, licht en kleur. Het wonderlijke woud van zuilen en bladkapitelen is sterk gepolychromeerd en voorzien van talrijke geschilderde bladmotieven, die een analogie geven met de natuur van bomen en bossen. Het interieur is met de afbraak van de kerk ongedocumenteerd verdwenen. Daarom kan niet worden nagegaan welke plaats dit in het oeuvre van

Cuypers heeft ingenomen.

Jarenlang bleef het lot van de Dominicuskerk ongewis. Het kerkbestuur vroeg in 1975 een sloopvergunning aan. Inmiddels was de kerk op de lijst van voorlopige Rijksmonumenten geplaatst. Het ministerie van CRM en de gemeente

Dominicus Kerk van de Breedstraat gezien, 1892.





De Dominicuskerk gezien vanaf de Laat, 1900.

Alkmaar wilden de kerk graag behouden. Het ministerie had de kerk op de monumentenlijst geplaatst met als voorwaarde dat er binnen een aantal jaren een levensvatbaar plan zou komen voor de exploitatie van het gebouw.

De Alkmaarse Culturele Raad en later de Stichting Stadsherstel slaagden er niet om een dergelijk plan te maken. De gemeente wilde de kerk wel behouden, maar was aan de andere kant niet bereid er zelf geld in te steken. Het gevolg was dat de kerk in 1980 na een door het kerkbestuur ingestelde beroepsprocedure, van de monumentenlijst werd afgevoerd. Projectontwikkelaar Joris Honig kwam daarop met het plan voor een winkelcentrum op de plek van de Dominicuskerk. Een laatste poging om de sloop te verhinderen werd gedaan door Bart Jansen onder het motto: 'Alkmaar, redt uw kerk, uw monument'. Maar ook zijn 'Stichting tot Behoud van de Dominicuskerk' kon het tij niet keren. In 1985 werd de kerk gesloopt. De sloper sprak de wijze woorden: 'Er worden leuke dingen gebouwd en er worden leuke dingen afgebroken'. In de krant werd een vrouw geciteerd die zei: 'Ach, misschien komen er wel mooie winkels voor in de plaats.'



Viering met koepel van de Dominicuskerk. Bron: ©J.C. van Nes.



Sloop van de Dominicuskerk in 1985. Zicht in het koor met altaar.



Sloop van de Dominicuskerk in 1985. Alleen het torentje is blijven staan.

Sloper Boy Limmen is met zijn mannen in de weer met de zojuist neergehaalde torenspits van de Dominicuskerk.

#### Afbraak

*Het kerkbestuur besloot in 1972 om de Dominicuskerk te sluiten. Het aantal kerkgangers in de binnenstad liep terug. Het onderhoud van de toenmalige twee binnenstadskerken (de Dominicus aan de Laat en de St. Laurentius aan het Verdronkenoord) werd te duur. Het kerkbestuur koos voor het behoud van de St. Laurentius, die er bouwkundig gezien het best aan toe was. Op kunsthistorische waarde werd minder gelet. In 1974 werd de Dominicuskerk gesloten voor de eredienst.*



# Restaureren met smaak

door Gert van Kleef



## Restaureren met smaak

Zoals voor veel zaken in de kunst en in de techniek is de negentiende eeuw ook de begintijd van de theorievorming van het restaureren. Waar men eerder vertrouwde op het vakmanschap ter

plaatse en men de heersende mode zoveel mogelijk volgde, ontstonden in de negentiende eeuw theorieën op schrift over bijvoorbeeld schilderkunst of architectuur die landelijk werden verspreid en bediscussieerd.

Zo is het ook gegaan met restaureren. Tot de periode rond 1850 werden kastelen of kerken regelmatig aangepast aan de heersende mode. Er was bij groot onderhoud eerder sprake van 'verbeteren' dan van restaureren. Met name bij kastelen is om die reden makkelijk af te lezen in welke periode verbeteringen plaatsvonden, omdat ze altijd zijn uitgevoerd in de op dat moment heersende stijl. Bij kerken is dat minder makkelijk te zien. Enerzijds omdat veel (dorps) kerken tot de negentiende eeuw vanwege de reformatie minder intensief werden gebruikt en onderhouden, anderzijds omdat veel van de verbeteringen in de negentiende eeuw als stijlafwijkingen zijn weggerestaureerd.

Na 1850 verandert in Nederland dit beeld in navolging van eerdere internationale ontwikkelingen. Al in het einde van de achttiende eeuw ontstaat in Engeland en Frankrijk belangstelling voor de middeleeuwen en dus ook voor de middeleeuwse architectuur. Daardoor ontstaat er ook behoefte gebouwen uit die tijd te herstellen in plaats van te verbeteren naar de heersende mode. Hoe zijn deze restauratietheorieën ontstaan en welke invloed hebben deze theorieën gehad op drie belangrijke restauraties in Alkmaar in de negentiende eeuw, die van de Grote Kerk, het stadhuis en de Waag.

### De internationale omslag

De zorg voor oude bouwwerken wordt niet helemaal voor het eerst in de negentiende eeuw zichtbaar. Al in de

De Grote Kerk, prentbriefkaart omstreeks 1902.



derde eeuw wordt in Rome een verordening van kracht die het slopen van huizen verbiedt om het stadsgezicht te behouden en in de middeleeuwen zijn er verordeningen ter bescherming van de antieke bouwwerken in Nîmes en Parma. Toch ontstaat de echte belangstelling pas in Engeland met de komst van sir Gilbert Scott in de eerste decennia van de negentiende eeuw en in Frankrijk doordat veel kerken en paleizen na de revolutie in handen van de regering zijn gekomen en men zich na enkele tientallen jaren realiseert dat afbreken niet voor alles een oplossing is.

Al gauw ontstaat in die landen theorievorming over restaureren. Daar waar Scott nog houdt van restaureren naar de oorspronkelijke vorm, dus met verwijdering van alle latere toevoegingen, geeft John Ruskin in 1849 aan dat het gebouw respect verdient mét zijn hele (bouw)geschiedenis. Hij ziet restaureren op de wijze van Scott als een vorm van vernietigen en beveelt aan zodanig te onderhouden dat restaureren niet meer nodig is.

Omdat deze theorie niet toepasbaar is voor een op instorten staande en toch nog in gebruik zijnde kerk wordt door een, door William Morris in 1877 opgerichte, nieuwe beweging gepleit voor een meer praktische aanpak, waarbij reparaties moeten worden uitgevoerd in de stijl waarin het bouwdeel is aangetroffen.

In Frankrijk wordt de theorievorming belangrijk met de komst van Viollet-le-Duc en zijn *Dictionnaire Raisoné* uit 1866. Hierin pleit hij voor een pragmatisch aanpak door te stellen dat soms een latere toevoeging van groter historisch belang kan zijn dan het herstellen van de oorspronkelijke eenheid en dat in andere gevallen het ook juist andersom kan zijn. Dat is ook goed zichtbaar in zijn werk, omdat vrijwel geen middeleeuws bouwwerk in Frankrijk aan zijn hand is

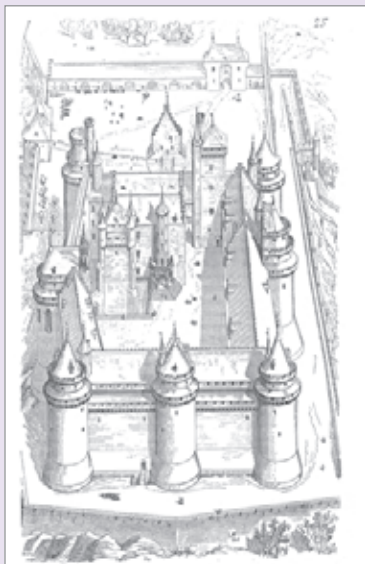


Stadhuis omstreeks 1920.

ontkomen. Extreme voorbeelden zijn de restauraties van zijn hand van Carcassonne en Pierrefonds, waar hij ruïnes restaureert naar respectievelijk een vestingstad en een kasteel die daar alleen in zijn fantasie hebben gestaan.

### De omslag in Nederland

De omslag in Nederland komt vooral voor rekening van het trio Joseph Alberdink Thijm, Victor de Stuers en Pierre Cuypers en in mindere mate van



Pierrefonds getekend door Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879). Bron: Dictionary of French Architecture from 11th to 16th Century (1856).



De Waag gefotografeerd in 1865 door G.L. Mulder.

de voormalige rijksbouwmeester W.N. Rose. Het offensief begint met Alberdink Thijm die al voor 1850 de kennis van de ontwikkeling van de Nederlandse architectuur als een middel ziet voor nationaal volksonderricht. Een monument draagt bij aan de kennis van de nationale geschiedenis en is een maatstaf voor de beschaving van het volk. Hoewel zijn publicaties nationaal bekend worden, hebben ze nog niet direct invloed op de dagelijkse praktijk.

Ook Cuypers begint al in 1854 met de Munsterkerk in Roermond met een van de eerste restauraties in Nederland. Vanwege zijn grondige aanpak, het verwijderen van alle latere toevoegingen en voltooiën naar een ideale vorm die de kerk ooit had moeten hebben, wordt door overheid en bisdom Viollet-le Duc gevraagd onafhankelijk advies te geven. Hij adviseert het voorstel van Cuypers te volgen en de opdrachtgevers nemen dit advies over, niet wetend dat Cuypers en

Viollet-le-Duc dit ontwerp al veel eerder uitgebreid hadden voorbesproken. Maar ook deze restauratie verandert de situatie in Nederland nog niet.

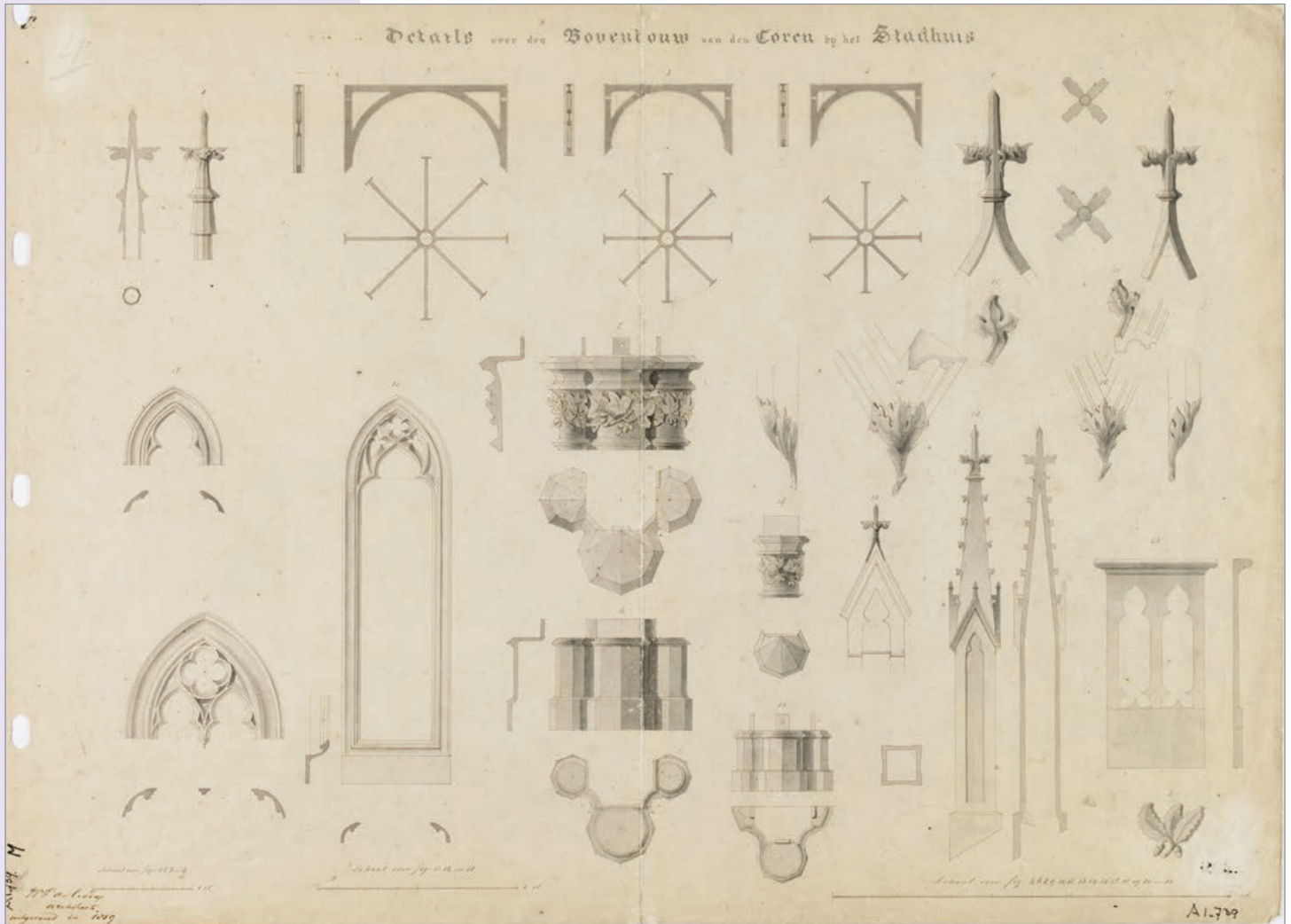
Dat wordt anders wanneer De Stuers met zijn *Holland op zijn smalst* in 1873 ten tonele komt. In deze aanklacht tegen de overheid, die het gewoon vindt kastelen, vestingen, stadspoorten, kerken en overheidsgebouwen uitsluitend op grond van economische motieven af te breken, geeft hij aan de hand van voorbeelden aan hoe slecht het in Nederland is gesteld. Kort na het verschijnen van dit pamflet wordt hij benoemd tot referendaris bij de afdeling Kunsten en Wetenschappen, toen de machtigste man onder de minister. Na zijn benoeming is hij in staat het beleid volledig te wijzigen en vormt hij met Alberdink Thijm en Cuypers gedurende decennia een onaantastbaar en katholiek trio dat,

de Middeleeuwen als ideaalbeeld heeft omdat er volgens hen toen sprake was van een eendrachtig volk en een goed georganiseerde samenleving. Om die reden nemen zij de gotische stijl als uitgangspunt voor nieuwbouw en restauraties. Een enkele uitzondering wordt geduld voor de Nederlandse renaissance uit de Gouden Eeuw. Het zal niet verwonderen dat deze denkwijze niet heeft geleid tot behoedzaam restaureren, maar veel meer tot het herscheppen van een ideaalbeeld.

Toch had die herschepping ook zijn grenzen. Als Rose in 1861 de houten kap van de Ridderzaal in Den Haag vervangt door een neogotische constructie van gietijzer, leidt dit tot een eerste discussie op nationale schaal. Rose verdedigt zijn restauratie met zijn stelling dat de kap al eerder (in 1621) was vervangen en dat de aanwezige kap niet het ranke en

Foto van de Kennemerpoort vlak voor sloop in 1867.





Ontwerptekening van W.F. du Croix voor de gietijzeren torenspits van het stadhuis.

lichte van de dertiende eeuw (bouwtijd van de Ridderzaal) bezit, hetgeen wel kan worden bereikt met gietijzer. Zijn tegenstanders, waaronder Alberdink Thijm, pleiten voor een herschepping van de kap, al was die dan mogelijk niet oorspronkelijk. De toen zeer vermaarde criticus Carel Vosmaer ondersteunt dit door de stelling dat het materiaal (in dit geval eikenhout) bijdraagt aan de beleving van een kunstwerk.

Al rond de eeuwwisseling wordt de gietijzeren kap weer vervangen door een houten kap naar een ontwerp van Lokhorst, die daarbij volledig wordt geregistreerd door de ideaalbeelden die Cuypers hem oplegt.

Hoewel hier en daar kritiek klinkt op de restauratietheorie van het trio, blijft de praktijk gedurende 40 jaar ongewijzigd. Net als Viollet-le-Duc in Frankrijk zijn er in Nederland maar weinig kerken en kastelen te vinden die niet door het ideaalbeeld van Alberdink Thijm, De Stuers en Cuypers ingrijpend zijn gewijzigd.

### De tweede omslag in Nederland

In het vierde kwart van de negentiende eeuw neemt de kennis van de architectuur bij de bovenlaag van de bevolking toe en daarmee de waardering voor de restauratietheorie van het genoemde trio af. Toch duurt het nog tot na de eeuwwisseling tot de machtsverhoudingen

daadwerkelijk wijzigen. Zo tracht al in 1879 de Zutphense rechter J. Verloren de restauratie van de Oosterpoort te Hoorn naar ontwerp van Cuypers te voorkomen door zich te richten tot De Stuers. Cuypers is van plan de houten traptoren te vervangen door een stenen exemplaar in de zelfde stijl. Zoals te verwachten reageert De Stuers nauwelijks. Hij verwijt Verloren onwetendheid omdat de nieuwe toren toch in dezelfde stijl wordt gemaakt. Als Verloren daar weer op reageert met een artikel waarin hij schrijft dat deze vervanging lijkt op geschiedvervalsing, onthoudt De Stuers zich van verder commentaar vanwege 'gebrek aan tijd en lust'.

Pas in 1899 wordt, eindelijk onafhankelijk van het ministerie, de Nederlandse Oudheidkundige Bond opgericht, zodat beleid kan worden ontwikkeld onafhankelijk van De Stuers. Daarmee groeit na 1900 de belangstelling voor restauratietheorieën bij architectenverenigingen, kunstenaars, gemeenten en burgers. Dit leidt ertoe dat in 1909 de Bond het voorstel doet een commissie in te stellen voor het vaststellen van *Grondbeginselen* voor restauraties. Wanneer deze in 1917 met steun van Jos. Cuypers, de oudste zoon van Pierre, daadwerkelijk worden aangenomen, blijkt dat de theorie van Alberdink Thijm, De Stuers en Cuypers niet langer prevaleert, maar de theorieën van Ruskin en Morris de voorkeur krijgen. Behouden wordt veel belangrijker dan vernieuwen. Vier jaar voor zijn dood in 1921 maakt Cuypers nog mee dat het tijdperk van het trio definitief ten einde is gekomen. Alberdink Thijm en De Stuers zijn dan al overleden.

### Het stadhuis

De restauraties van het stadhuis in de tweede helft van de negentiende eeuw geven een goed beeld van de landelijke gedachteontwikkeling op het restaureren.

In 1858 wordt de nog historisch aanwezige spits van de stadhuis-toren vervangen door een neogotisch exemplaar, gemaakt van gietijzer. Hiermee volgt stadsarchitect Du Croix de lijn van W.N. Rose die in dezelfde periode de houten kap van de Ridderzaal vervangt door een neogotisch gietijzeren exemplaar. Hoewel er geen schriftelijke verhandelingen van Du Croix over het

Het stadhuis omstreeks 1900 met de gietijzeren torenspits.





Het stadhuis omstreeks 1905 met gotische ramen.

gebruik van gietijzer bij restauraties bekend zijn, moeten ook bij hem de uitgangspunten voor ontwerp binnen het tijdsbeeld belangrijker zijn geweest dan het materiaalgebruik.

Vrij snel daarna, in 1866, wordt de Prinsenzaal, die in die tijd werd gebruikt

als raadzaal, aangepakt. Het complete interieur wordt verwijderd en maakt plaats voor een classicistisch ontwerp, overeenkomend met de mode in die tijd voor interieurs. Het pamflet *Holland op zijn smalst* van 1873 is nog niet verschenen en historische waarden in het interieur leggen het nog af tegen de heersende mode.

Ook in 1878 is nog maar nauwelijks een verschuiving zichtbaar. Er worden onder leiding van Du Croix in de vleugel aan de Langestraat vensters aangebracht met een neogotische tracering en de leuning van de bordestrap krijgt ook een neogotische detaillering, net als de ingang links van die trap. Hoewel de architect met zijn stijlaanpassingen mogelijk een associatie heeft willen oproepen met het laatgotisch karakter van het gebouw, moet het hem uit andere voorbeelden toch duidelijk zijn geweest dat kruisvensters de standaard waren.

Die verschuiving is wel zichtbaar in de periode 1911-1914 als Jan Stuyt de architect wordt van de grote restauratie-

De raadzaal naar ontwerp van Stuyt uit 1911/13. Foto omstreeks 1930.



periode. Stuyt is een leerling van P.J.H. Cuypers en is lange tijd geassocieerd geweest met diens zoon Jos. Cuypers. Uit Stuyts restauraties blijkt dat hij zich in de overgang bevindt van de tijd van het trio naar de tijd van de 'grondbeginselen'. Het eerste blijkt uit zijn radicale aanpak van de toren en de voorgevel. De restauratie van Du Croix wordt grotendeels ongedaan gemaakt door het vervangen van de neogotische vensters door kruisvensters en het vervangen van de gietijzeren spits door een spits van meer oorspronkelijke materialen. Hij volgt hier nog helemaal de tijd van voor de Grondbeginselen, door een ideaalbeeld te realiseren in plaats van de bestaande toestand te behouden. Op eenzelfde wijze worden ook de Empire vensters vervangen.

Ook de Raadzaal, inmiddels verhuisd naar de eerste verdieping, wordt volledig naar een middeleeuws ideaalbeeld ingericht, waarbij hij ook zo grondig te werk gaat dat een 'gesamtkunstwerk' ontstaat. De Prinsenzaal zelf wordt voor de secretarie geschikt gemaakt en krijgt een kastenwand met galerij, trap en balustrade. Dat restaureren ook nu nog steeds voer voor discussie is blijkt uit de recente keuze voor het verwijderen van (de restanten van) het interieur van de secretarie om de Prinsenzaal weer als representatieve ruimte te gaan gebruiken. Meer in lijn met de 'grondbeginselen' zijn de behandeling van het stadhuis-complex als geheel, waarbij hij de historisch gevormde basisvorm grotendeels in stand heeft gehouden, en zijn conserverende houding voor de delen uit de zestiende en zeventiende eeuw.

### De Grote Sint Laurenskerk

De architect J.G. Norden levert in 1858 een ontwerp voor de vernieuwing van de bouwvallige torenspits. Hoewel het ontwerp niet is uitgevoerd levert het een



beeld dat overeenkomt met het ontwerp van Du Croix voor de stadhuisstoren. Ook hier is niet het handhaven van de bestaande situatie het uitgangspunt, maar het bereiken van het ideaalbeeld. Hetzelfde gebeurt met de plaatsing van een raam met traceringen in cementsteen door stadsarchitect Du Croix in 1863. Er wordt niet gekozen voor zandsteen, maar voor een materiaal waarmee het gewenste beeld wordt bereikt.

Gezicht in de Grote kerk uit de noorder koorgang in de noorder zijbeuk met het kleine of koororgel en links een stovenzester. Tekening van R.E.J. Roeterdink uit 1880.



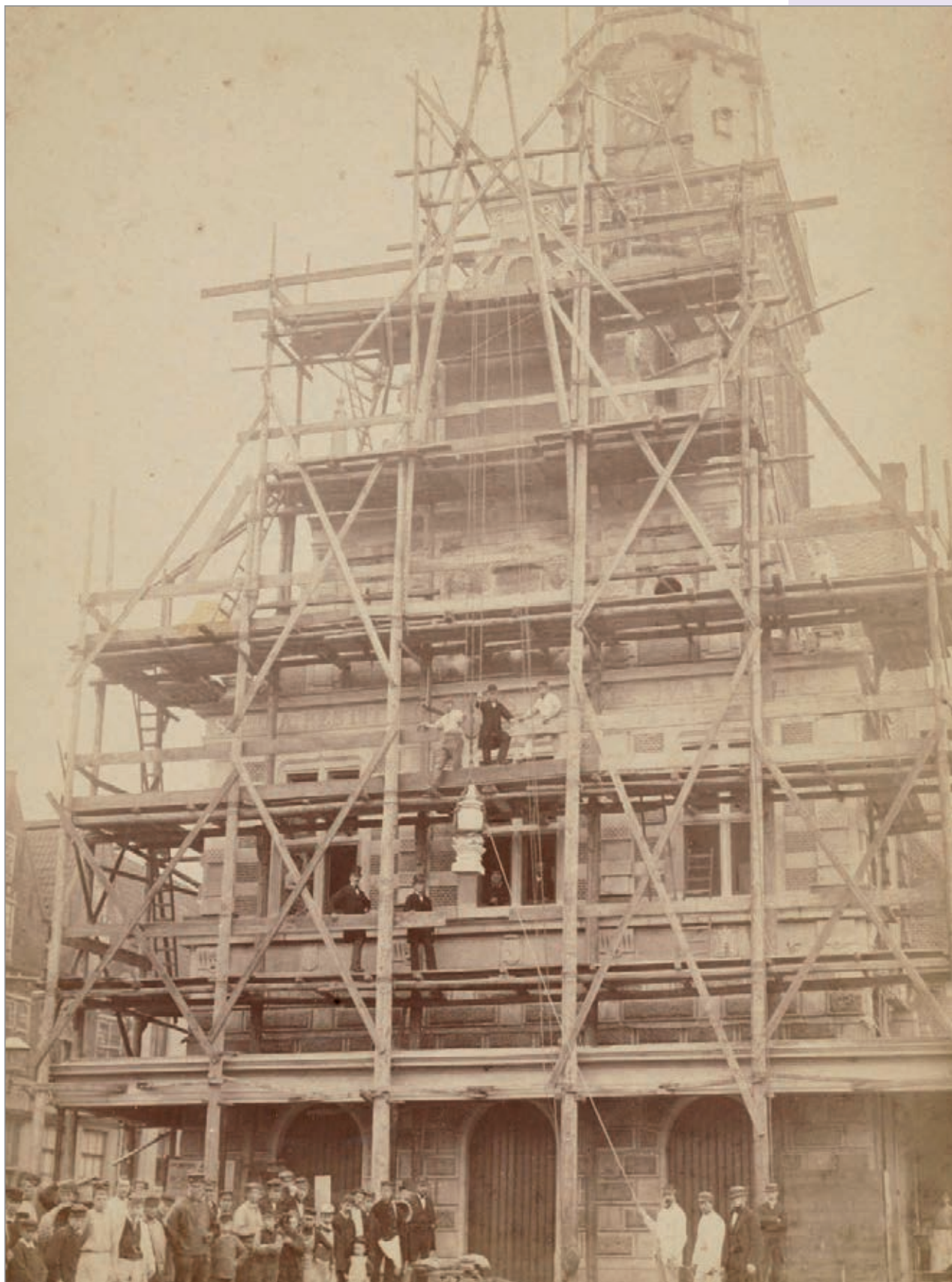
Restauratie van de kunststenen venstertraceringen van de Grote Kerk in 1930.



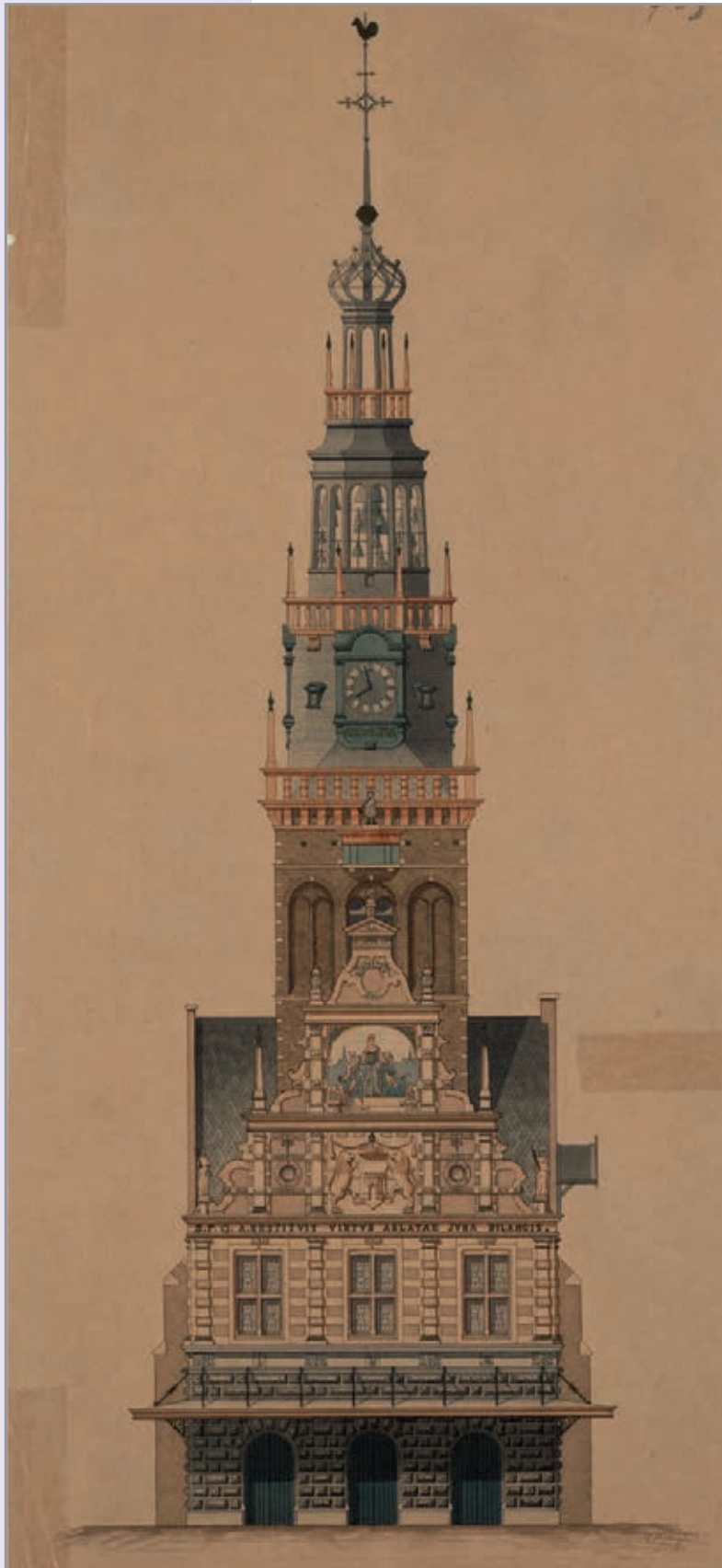
Restauratie vieringtoren Grote Kerk in 1925.

Hiervoor maakte Du Croix gebruik van de diensten van aannemer G.H. Kuiper, die op zijn beurt het raam liet maken bij Nicola in Arnhem. Deze aannemer had

toen ook al op andere plaatsen ervaring opgedaan met het gebruik van kunststeen en terracotta. In feite volgen al deze restauraties meer de lijn van W.N.



Restauratie Waaggebouw in 1884.



Opmeting van de Waag uit 1887, op ambachtelijke wijze uitgevoerd met pen en penseel door C. Wielings.

Rose dan die van het trio Alberdink Thijm, De Stuers en Cuypers, al had de laatste veel waardering voor kunststeen. Hij is daar echter niet helemaal gelukkig mee omdat er sprake is van 'nabootsing van gehouwen steen'.

Wel is bij de Grote Sint Laurenskerk het einde van de periode van dit trio zichtbaar in het dramatisch optreden van de architect van de kerkvoogden, Wolther Te Riele, net als Jan Stuyt een leerling van P.J.H. Cuypers. Te Riele levert in de stijl van Cuypers in 1920 een voorstel in om de torenspits te vervangen. In een complexe strijd tussen twee afdelingen van de Rijkscommissie, die met name van mening verschilden over de toepassing van de 'grondbeginselen', wordt Te Riele, lid van de ene commissie, afgekraakt door de andere commissie, die zijn werk een 'kras staaltje van onbekwaamheid en lichtvaardigheid' noemt. Men besluit Van der Kloot Meyburg als tweede architect aan te bevelen. Deze Van der Kloot Meyburg is duidelijk een volgeling van de nieuwe lichtung die de 'grondbeginselen' aanhangt. Te Riele, die toen landelijke faam genoot, weigert dit advies over te nemen, hetgeen de minister in de problemen brengt. Als ook een tweede voorstel van Te Riele wordt afgewezen besluiten de kerkvoogden aan deze pijnlijke situatie een einde te maken door Te Riele te ontslaan en Van der Kloot Meyburg als zijn opvolger te benoemen. De oude lichtung heeft afgedaan.

### De Waag

Ook de Waag heeft rond de tachtiger jaren van de negentiende eeuw een restauratie van stadsarchitect Du Croix ondergaan. Met name bij het renaissance-deel is hij daarbij zeer ingrijpend te werk gegaan. Dit renaissance-deel was ontstaan

toen in de zestiende eeuw de gasthuis-  
kapel werd verbouwd tot een waag in de  
stijl van die tijd, de renaissance.

In de periode 1880-1885 breekt Du  
Croix een groot deel van het metselwerk  
van het waaggedeelte af en vervangt dit  
door nieuw metselwerk, waarbij wel de  
oorspronkelijke indeling behouden blijft.  
De natuurstenen delen worden gedeelte-  
lijk vervangen, zoals de vrouwenfiguren,  
de obelisk en de vazen. Ook de tekst  
op de fries is uit de tijd van Du Croix  
met het in de negentiende eeuw popu-  
laire SPQA. Nog rigoureuzer pakt Du  
Croix de ondergevel aan. Deze wordt  
met natuursteen gebosseerd uitgevoerd,  
naar de mode vóór de neorenaissance.  
Ook zeer ingrijpend is zijn aanpak van  
het tableau boven het stadswapen. Dit  
geldt niet zozeer voor de voorstelling,  
omdat die al veel vaker was gewijzigd,  
maar wel voor de ondergrond. Hij ver-  
vangt de op lood uitgevoerde schildering

door een tegeltapeau van geëmailleerd  
lava, dat beter bestand is tegen het bui-  
tenklimaat.

Toch zijn deze ingrepen van Du Croix al  
minder ingrijpend dan bij eerdere res-  
tauraties. De indeling van de gevel wordt  
niet gewijzigd, zoals hij wel deed bij de  
ramen van het stadhuis en hij kiest niet  
voor afwijkende materialen zoals bij het  
raam van de Grote Sint Laurenskerk.  
Je zou kunnen zeggen dat hij is overge-  
gaan van de restauratiewijze van W.N.  
Rose naar die van het trio Alberdingk  
Thijm, De Stuers en Cuypers. De tijd van  
de 'grondbeginselen' is dan nog ver weg.

*Met dank aan Piet Verhoeven, voormalig  
hoofd van de afdeling Monumentenzorg  
& Archeologie, voor het verschaffen van  
de informatie over de restauratiegeschie-  
denis van onze grote Alkmaarse Monu-  
menten.*



